

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GAZZÂLÎ VE DESCARTES'TE ŞÜPHECİLİK
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Hamdi ONAY

Hazırlayan
Özge BİLEN

MALATYA-2020

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

GAZZÂLÎ VE DESCARTES'TE ŞÜPHECİLİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖZGE BİLEN

DANIŞMAN

Doç. Dr. Hamdi ONAY

MALATYA-2020

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GAZZÂLÎ VE DESCARTES’TE ŞÜPHECİLİK
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç Dr. Hamdi ONAY

HAZIRLAYAN
Özge BİLEN

Jürimiz tarafından 29/01/2020 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda bu tez ~~oybirliği~~ **oyçokluğu** ile başarılı bulunarak Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi olarak kabul etmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvanı Adı Soyadı

1. Prof. Dr. İsmail ERDOĞAN
2. Doç. Dr. Hamdi ONAY
3. Dr. Öğr. Üyesi Hasan ARSLAN

İmza

O N A Y

Bu tez, İnönü Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıdaki jüri üyeleri tarafından kabul edilmiş ve Enstitü Yönetim Kurulu'nun .../.../20... tarih ve 20.../..... sayılı kararıyla da uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Gazzâlî ve Descartes’te Şüphecilik” başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığı ve yararlandığım bütün kaynakların, hem metin hem de kaynakça yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Özge BİLEN

ÖNSÖZ

Şüphe, düşünmenin bir sonucu olarak insanın gerçek bilgiye ulaşma ihtiyacından doğmuş olan bir kavramdır. Bu yönüyle şüphe kavramı her zaman düşünürlerin zihinlerini meşgul etmiş olan bir kavramdır. İnsan yaşadığı durumların gerçek sebebini bilmek istemiş, bu nedenle her zaman hakikat peşinde olmuştur. İnsanlığın bu arayışı elbette ki felsefe ile yakından ilgilenen düşünürleri de etkilemiştir. Onlar şüpheyi araştırma konusu yaparak, duruma daha sistemli ve metodik olarak yaklaşmışlardır.

İslâm düşünce tarihinde hatırı sayılır bir yere sahip olan Gazzâlî ve Batı felsefesi açısından son derece önemli bir isim olan Descartes de yaşantıları ve gerçeğe ulaşmadaki sınırsız istekleri ile şüpheyi düşmekten kurtulamamışlardır. Onların bu durumu da konuyla ilgili oldukça sistemli, ayrıntılı ve derinlemesine çalışmalar yapmalarına vesile olmuştur.

İşte bu çalışmada Gazzâlî ve Descartes'in şüphe ile ilgili yaşantıları, şüphecilik kavramını ele alış şekilleri ve bu doğrultuda ulaştıkları sonuçlar incelenmiştir.

Bu çalışmanın bilimsel altyapısının oluşturulmasında bilgi ve tecrübeleri ile yol gösteren ve tezin yazım aşamasında danışmanlığı ile destek olan sayın hocam Hamdi ONAY başta olmak üzere eğitimimde emeği geçen, bana her şeyden önce iyi bir insan olmayı öğreten hocalarıma, bu süreçte bana her şekilde destek olan babam Mehmet BİLEN, annem Fatma BİLEN ve kardeşim Ömer BİLEN'e sabırlarından dolayı sonsuz minnet ve saygılarımı sunar kendilerine teşekkür ederim.

Özge BİLEN

ÖZET

Sofistler ile birlikte ortaya çıktığı düşünölen şüphe kavramı, hem Doğuda hem de Batıda çalışmalara fazlaca konu olan bir kavram olmuştur. İslam âlimlerinden Gazzâlî, modern felsefe temsilcilerinden ise Descartes konu ile ilgili son derece önemli çalışmalar yapmış ve eserler bırakmışlardır.

Gazzâlî duyular ve akıl yoluyla elde ettiğimiz bilgilerin bizleri yanıltabileceğinden şüphelenerek yola çıkmış ve uzun süre şüphe krizleri yaşamıştır. Şüphesinin zirvesine ulaştıktan sonra şüphe edilemeyecek tek şeyin Tanrı'nın varlığı olduğu fikrine ulaşmıştır.

Descartes de Gazzâlî gibi döneminin şüphecilerinden olmuş ve şüphesini matematiğın verilerinden ve Tanrı'nın varlığından şüphe edecek kadar ileriye götürmüştür. Şüphesinin sonunda kendi varlığından hareketle gerçek, sınırsız ve sonsuz bir Tanrı'nın varlığı gerçeğine ulaşmıştır.

Bu çalışma, Gazzâlî ve Descartes'in şüphe kavramını ne şekilde ele aldıkları kapsamlı bir şekilde incelenerek, benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Descartes, Şüphecilik.

ABSTRACT

The scepticism, which is thought to have emerged with the Sophists, has become a subject widely studied in both the East and West. Al-Ghazali, one of the most prominent Islamic scholars, and Descartes, one of the representatives of modern philosophy, carried out many valuable studies on the subject and presented published works.

Having suspected that the information obtained by senses and reason might mislead people, Al-Ghazali went through a crisis of scepticism for a long time. After reaching the peak of his scepticism, he found out that the only thing that could not be doubted was the existence of God. Like Al-Ghazali, Descartes became one of the sceptics of his time and took his scepticism far enough to doubt the data of mathematics and the existence of God. As a result of his sceptical development and considering his own essence, Descartes came to realise the real truth: the existence of a true, boundless, and eternal God.

This study aims to make how Al-Ghazali and Descartes valued the scepticism as well as revealing similarities and differences in their notions of scepticism.

Key Words: Al-Ghazali, Descartes, Scepticism.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1
Şüphe ve Şüphecilik.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLİ VE ŞÜPHECİLİK

1.1.Gazzâlî'nin Yetiştği Kültür Ortamı.....	8
1.2.Gazzâli ve Şüphecilik.....	14
1.2.1. Kesin Bilgiye Ulaşmada Duyular, Akıl ve Sezginin Rolü.....	17
1.2.2. Gazzâlî ve Dört Eğilim (Kelamcılar, Filozoflar, Batıniler, Mutasavvıflar).....	21
1.3. Gazzâlî'nin Şüphe Hastalığından Kurtulması.....	24

İKİNCİ BÖLÜM

DESCARTES VE ŞÜPHECİLİK

2.1.Descartes'in Yetiştği Kültür Ortamı.....	27

2.2. Descartes ve Şüphecilik.....	31
2.2.1.Cogito Ergo Sum (Düşünüyorum O Halde Varım) İlkesi.....	35
2.2.2.Descartes'in Yöntemini Dayandırdığı Dört İlke.....	37
2.3. Descartes'in Şüpheden Kurtulup Sağlam Bilgiye Ulaşması.....	40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. Gazzâlî ve Descartes'in Şüpheçiliğinin Karşılaştırılması.....	44
3.1.1. Benzer Yönleri.....	44
3.1.2. Farklı Yönleri.....	48
SONUÇ.....	52
KAYNAKÇA.....	54

KISALTMALAR

a.g.e : Adı geçen eser

a.g.m : Adı geçen makale

a.g.t : Adı geçen tez

s. : Sayfa

ev. : Çeviren

c. : Cilt

ed. : Editör

TDV. :Türkiye Diyanet Vakfı

M.Ö. :Milattan Önce

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu:

Bu çalışmada; biri İslam dünyasından diğeri ise Batı dünyasından olan ve yaşadıkları döneme damga vurmuş iki düşünürün metodik şüphanin, felsefedeki yeri ve önemi araştırılarak, karşılaştırılacaktır. Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde; Gazzâlî'nin yaşadığı dönemin özellikleri ile birlikte düşünürün, şüphe anlayışı, şüphanini temellendirmesi ve ulaştığı sonuçlar incelenecektir. İkinci bölümde; Batı dünyasını temsil eden düşünür Descartes'in yetiştiği ortam ve şüphe anlayışı incelenerek, ulaştığı sonuçlar ele alınacaktır. Üçüncü ve son bölümde ise; Gazzâlî ve Descartes'in şüphe anlayışları karşılaştırılarak, iki anlayış arasındaki benzerlikler ve farklılıklar incelenecektir. Bu çalışmada şüphe kavramı ele alınmakla birlikte asıl olarak Gazzâlî ve Descartes'in şüphecilğe bakış açıları irdelenecektir.

Araştırmanın Amacı:

Üç bölümden oluşan araştırmanın amacı; felsefeleriyle biri İslam dünyasında diğeri Batı dünyasında oldukça etkili olmuş iki düşünürün metodik şüphanini araştırmaya çalışmaktır. Amaç; düşünürlerin fikirlerinin doğruluğunu ya da yanlışlığını tartışmak değil, kendi dönemlerinde şüphecilik konusunda yaptıkları çalışmaları ve düşünce biçimlerini ele almak olacaktır. Son olarak da bu bağlamda karşılaştırmalar yapılarak çalışma sonlandırılacaktır.

Araştırma Yöntemi ve Sınırlılıkları:

Bu araştırmanın konusu incelenirken; ilk olarak şüphe kavramından ve şüpheciliğin tarihçesinden yola çıkılarak İslam dünyasından Gazzâlî'nin, Batı dünyasından ise Descartes'in şüpheye nasıl düştükleri, bu konudaki argümanları ve Tanrı'nın varlığına kadar ulaşan şüphelerinden elde edilen sonuçlar ele alınmaya çalışılacaktır. En sonda ise iki düşünürün bu konuda ortaya attıkları fikirlerin benzer ve farklı yönleri karşılaştırılacaktır. Şüphecilik kavramı tarihi itibari ile oldukça uzun bir geçmişe sahip olan bir kavram olduğundan, sadece giriş bölümünde ortaya çıktığı dönemden ve bu konuyu ele alan düşünürlerden bahsedilecektir. Konu genişliği itibari

ile “Gazzâlî ve Descartes’te Şüphencilik” olarak sınırlandırılacak, diğer şüpheci düşünürlerle ve onların argümanlarına ayrıntılı olarak yer verilmeyecektir.

Şüphe ve Şüphencilik:

Lügatte “benzemek ve benzerlik sebebiyle başka şeyle karışmak” manasındaki “şbh” kökünden meydana gelen şüphe, (çoğulu şübühât) “benzer ve denk olmak, birbirine benzemesinden dolayı iki şeyi birbirine karıştırmak; belirsizlik, karışıklık ve kuşku” gibi anlamlara gelir.¹ Şüphe sözlüklerde, “elbise giyme, örtüye bürünme” manasındaki iltibas kelimesi ile açıklanır. Buna göre şüphe “bir şeyin üzeri örtülü, kapalı olduğundan onun niteliğinin tam olarak anlaşılabilmesi” demektir. Şüphe “bir şeyin nitelik yönünden benzeri olan” anlamındaki şibh, şebih ve şebih ile aynı kökten türeyip bir şey başka bir şeye benzediği için aralarında ayırım yapmanın ve onun hakkında bilgi edinmenin zorluğu şüpheyi doğurur. Buna göre şüphe iki şeyin birbirine benzemesinden dolayı ortaya çıkan kapalılık, belirsizlik, muğlaklık sebebiyle zihnin kesin ve açık bir bilgiye ulaşamaması halidir.²

Şüphe; kabul veya ret konusunda, iki ihtimalden birine ağırlık verilememesi durumu ifade eden ikircikli bir hal, doğru veya yanlış bir hüküm içermeyen zihni bir kararsızlık halidir. Çelişik iki önermeden birine karar verilememesi durumudur.³

Gelişme ve değişmeye açık olan insan, düşünme yetisi bahşedilmiş bir varlık olarak sürekli yeni tecrübeler edinmekte ve yeni şeyler öğrenmektedir. Bu gelişme, değişme ve öğrenme sürecinde, önceden yalanladığı bazı bilgi ve inançların aslında doğru olduğunu; doğru kabul ettiği bazı bilgi ve inançların ise yanlış olduğunu fark edebilmektedir. Bütün bunlara bağlı olarak insan yeni elde ettiği bilgilere karşı şüpheli bir tavır sergileme ihtiyacı duyabilmektedir.⁴

¹ Günay, Hacı Mehmet, “Şüphe”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.39, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s.263.

² Çağrı, Mustafa, “Şüphencilik”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.39, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s.265.

³ Peker, Hasan, “Dinde Tanrı’yı İdrak İmkânı Bağlamında Şüphenin Varlık İmkânı Sorunu”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016/1, (4): ss.13-41.

⁴ Bayraktar, Nazım, vd., Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi, (1.Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2017. s.11.

İnsanın sahip olduğu akıl ve bilginin sınırlı oluşundan kaynaklı olarak, bireyin karar verirken tereddütler yaşaması doğaldır. İnsan kendisine verilmiş olan akli kullanarak birçok konuda iyiyi-kötüden, doğruyu-yanlıştan kendi başına ayırt edebilmektedir. Ancak tek başına yetersiz kaldığı durumlar da söz konusu olabilmektedir. Birey, bu yetersizliğinden kaynaklı zaman zaman doğrulara ulaşmak için başka kişilerin yardımına da başvurabilmektedir.

İnsanın kendisine veya başkalarına zarar verecek tercihler yapmaması bakımından, akıl yürütmeleri yoluyla zihninde ürettiği veya dolaylı şekillerde kendisine ulaşan bilgilerden şüphe duyup, kesin bilgi arayışına yönelmesi son derece önemlidir. Bilinçli bir şekilde eyleme dönüştürülmesi durumunda şüpheli tavrın, bireyi dışarıdan yapılacak olumsuz yönlendirmelere karşı büyük bir ölçüde koruyacağı, aynı zamanda da hayatın istikamet üzere ve onurlu bir şekilde yaşanmasında önemli bir işleve sahip olacağı söylenebilir.⁵

Kesin bilginin imkânsızlığını savunan felsefi görüşün adı olan şüphecilik, edinilen her bilginin şüpheli olduğunu kesin bilgiye asla ulaşamayacağını ve zihnin hiçbir zaman şüpheden kurtulamayacağını ileri sürer. Bir şey hakkındaki hükmün daima askıda bırakılması gerektiği düşüncesiyle ilmi bilginin imkânına da itiraz eden bu durum, eşyanın özüne erişilemeyeceğini iddia etmektedir. Bunun sonucunda da herhangi bir yargıda bulunulmamalı ve her türlü yargıdan çekinmeliyiz. Burada, felsefi anlamda kullanılan şüphe ve şüphecilik ile psikolojik anlamda kullanılan şüphenin birbirinden ayırt edilmesine gidilmesi yerinde bir ön bilgiyi sağlayacaktır. ⁶ Bu çalışmada üzerinde durulan kavram psikolojik anlamda kullanılan şüphecilik değil, felsefi anlamda kullanılan şüpheciliktir.⁷

⁵ Bayrakdar, a.g.e., s.11-12.

⁶ Hızal, Neslihan, “*Gazzâlî’de Bilgi Sistemi ve Şüphe*”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/14, (26): s.231-232.

⁷ Psikolojik anlamda kullanılan şüphe kavramı kaynaklarda genellikle inançla ilişkilendirilmekte ve şüphenin kaynağı; gerçeğe götürecek olan kanıtların yetersizliğinden ya da gerçek olarak nitelendirilenin özelliklerinden olarak ayrılmaktadır. Ayrıca psikolojik anlamda kullanılan şüpheye göre birey inansa da inanmasa da zaman zaman şüpheye düşebilmektedir... Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: “Kayıklık, Hasan, “*Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005/1, (46): s.133-155.

Felsefe literatüründe söz edilen temel iki şüphecilik vardır: Birincisi, eşya ve olaylarla onlara dair bilgilerin hakikatinden hiçbir zaman emin olunamayacağını düşünen, böylece şüphelenmeyi değişmez bir tutum şeklinde benimseyen; ikincisi, gerçeğe ulaşmak için düşünme faaliyetine bilinenlerden şüphelenerek başlanması gerektiğini savunup şüphelenmeyi bir metot olarak kullanan anlayıştır. Batı düşünce tarihi incelendiğinde Antikçağ sofistleri birinci grubu, özellikle Descartes'in öncülüğünü yaptığı şüpheli düşünürler ikinci grubu meydana getirir.⁸

Eski Yunan'da, Kynikler, Kyreneliler, Sofistler ve Septikler, varlığın doğru ve kesin bilgisine erişilemeyeceğini; Sokrates ve Platon ise, erişilebileceğini iddia etmişlerdir. Modern Çağ'da da Descartes, Sokrates ve Platon gibi, varlığın doğru ve kesin bilgisinin edinilebileceği tezini savunmuştur. Kısaca şunu söylemek gerekirse; İlkçağ'dan itibaren, varlığa dair doğru ve kesin bilgiye ulaşıp ulaşılamayacağı her zaman düşünürleri meşgul etmiş olan sorunlardan biri olmuştur.⁹

Şüpheliğin ortaya çıkması ile bilgi sorunu arasında bağlantı kurulabilir. Zira "İnsan bilgisinin olanakları ve sınırı nedir?" sorusu yeni değildir. Sofistler tarafından ortaya atılan bu soru sonraki çağları da oldukça meşgul etmiştir.¹⁰

Antik Çağda Yunanistan'da yetişmiş olan ilk şüpheli düşünürler, düşünce tarihinin en eski şüphelileri olan Sofistlerdir. Sofistler arasında en tanınmış olanlar ise Protagoras (M.Ö 490-420) ve Gorgias'tır (M.Ö 485-380). Şüpheli, esas itibari ile sofistlerin geliştirilmiş septik eğilimlerini sistemleştiren bir ekoldür. Şüpheli, felsefi düşünüşü imkânsız kılacak derecede ileriye taşıyan şüpheliler; herkes tarafından onaylanabilecek ortak doğruların, şüpheliye yer bırakmayacak mutlak bilginin olmadığından bahsetmiş, hakikatin her bireye farklı görülen bir hal olduğunu, kişiden kişiye değişiklik gösterdiğini söylemişlerdir.¹¹

Sofistlerin ilk temsilcilerinden olarak bahsettiğimiz Protagoras, "*İnsan her şeyin ölçüsüdür, her şey, bana nasıl görünürse, benim için öyledir, sana nasıl görünürse*

⁸ Çağrı, a.g.e., s.266.

⁹ Öktem, Ülker, "Descartes'te Bilginin Kesinliği Problemi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 40, s.311.

¹⁰ Hızal, a.g.m., s.232.

¹¹ Kasapoğlu, Abdurrahman, "Şüpheli İnkâr İlişkisi", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2004/4, (1): s.59.

senin için de öyledir...” diyerek, bir şeyin doğru kabul edilip edilemeyeceğinin insana, insanın bireysel farklılıklarına (algılama, öznel) göre değiştiğini belirtmiştir. Ona göre, dış dünyada değişmez bir hakikat yoktur ve herkes için kesin bilgi edinmek imkansızdır. Protagoras şüpheciliğini Tanrı konusunda da sürdürmüştür. Ona göre Tanrı'nın varlığı veya Tanrı hakkındaki bilgiler kesin olarak bilinemez.

Gorgias ise, şüphecilik konusundaki görüşleri ile fazlasıyla ileri giderek, nihilizme (hiççiliğe) yaklaşmıştır. Bilginin imkânsızlığını kabul eden Gorgias, bir taraftan da hiçbir şeyin var olduğundan söz edilemeyeceğini savunmuştur. Ona göre, var olan hiçbir şey yoktur, var olsa dahi insan onu anlayamaz, tanıyamaz, kavrayamaz ve bu bilgiyi diğer insanlara tanıtamaz ve onlara aktaramaz.¹²

Sofistlerin şüpheciliğinin temsilcisi olmaları, kendilerinden önce yaşamış olan tabiat filozoflarının bilginin mümkün olup olmayacağı konusunda takındıkları dogmatik tutuma karşı sorgulayıcı bir tavra sahip olmalarındandır. Bu dönemde Sofistlerin bilgiyi şüpheli bir biçimde eleştirmelerinden dolayı ontolojiden (varlık bilimi), epistemolojiye (bilgi bilimi) geçildiği görülür. Böylece birey; evreni gözlemleyip, ondan bazı ilk ilkeler çıkardığı doğa araştırmaları devrinden, kendi doğasını sorun ediniş düşünmeye başladığı farklı bir devre geçer. Sofistlerin, doğaya ilişkin bir bilginin olup olmayacağını sorgulayan şüpheli ve göreceli bu tutumları ile epistemolojinin bağımsız bir felsefe disiplini olarak doğuşuna katkıde buldukları söylenebilir.

M.Ö. 365-270 yılları arasında yaşamış olan İlkçağ düşünürlerinden Pyrrhon ve onun okulu bilginin göreceliğini savunan kuşkuculardan bir diğeridir. Pyrrhonculuk; insanların sadece kendilerine görünenleri, yani duyularımızın bize verdiklerini, oldukları gibi bilebileceklerini ileri sürer. Bunun sebebi aklın, şeylerin özünü, görüntünün ardındaki hakikati kavrama yetisini taşıyamasıdır.¹³ “Bilgide insanı mutluluğa ulaştıracak bir gücün olup olmadığı” sorusuna yanıt arayan düşünür, bilgide insanı mutluluğa eriştirecek gücün olmadığı sonucuna vararak, yargıdan kaçınıp, bilgiden vazgeçerek, yargısız olmayı tavsiye etmiştir. Şüpheli felsefenin, bireyleri

¹² Kasapoğlu, a.g.m., s.59-60.

¹³ Darıcı, Alper, “*Descartes'in Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2014, s.17-18.

anlamsız düşüncelerden, gerçeklik payı olmayan korkulardan kurtarabileceğine, arzu edilen mutluluğa erişirebileceğine inanmıştır.

Şaşmaz kesinliklere ulaşamayacağını öne süren Pyrrhon, her türlü dogmatik önermeye karşı çıkararak, “Bu böyledir” türünden net bir söylem yerine, “Bana öyle görünüyor ki...” tarzında öznel bir söylemi doğru bulur. Ona göre bilgi; kişiye, mekâna, zamana, kültüre, alınan eğitime göre farklılık gösterir ve görelidir. Kesin olarak bilinebilecek hiçbir şey yoktur.¹⁴

Muhtemelen Yunan kaynaklı bazı filozofların, Fars kültür coğrafyasındaki entelektüel çalışmaları sayesinde şüpheci ve agnostik fikirlere dair birtakım bilgiler süreç içerisinde İslam kültür ortamına gelmişse de Gazzâlî’ye erişinceye kadar kelimenin felsefe literatüründeki manası ile şüphecilik diye anılacak sistemli ve yaygın bir düşünce hareketine Müslümanlar içinde rastlanmaz.¹⁵

Batı düşüncesine şüpheciliğin tekrar girmesi ve İlk Çağda şüphecilik üzerine yazılan yazıların yeniden keşfedilmesi, Geç Rönesans dönemi ile birlikte olmuştur. Sonraki süreçte pek çok taraftar toplayan bu yazılar, Reformasyon süreci ile Descartes’in yaşadığı süre boyunca da tartışmaların merkezinde olmuştur.¹⁶

Salt şüphecilik ise bilginin imkânını yadsır ve her türlü bilginin olanaksız olduğunu ileri sürer. Aşırı formda gerçekleşen bu şüphecilik, bilgiye olanak tanımayıp onu kesinlikten uzak bir sanı olarak ele aldığından nihilizme yakındır. Bu tür şüphecilik, hiçbir şeyin hiçbir şartta bilinemeyeceğini, insanın zihninin hakikate hiçbir zaman erişemeyeceğini ve nesnel bilginin hiçbir düşünce alanında söz konusu olamayacağını ileri sürer. Bu şüphecilik türü “sonuna dek götürülmüş ş” (olumsuzlamacı şüphecilik, sürekli şüphecilik) olarak adlandırılır.¹⁷

Gerçek bilgiye ulaşmak için şüphenin bir metot olarak kullanılmasına, yöntem bilgisel şüphecilik denir. İstenilen güvenilir bilgiye erişinceye kadar, şüphe bir araç olarak görevini sürdürür. Burada, şüpheciliği bir amaç değil de araç olarak yer verildiği için, şüpheyi ortadan kaldıracak bilgiye ulaşıldığı takdirde şüpheciliğin işlevi son bulur.

¹⁴ Kasapoğlu, a.g.m., s.61.

¹⁵ Çağrıçı, a.g.e., s.267.

¹⁶ Darıcı, a.g.t., s.18.

¹⁷Kasapoğlu, a.g.m., s.60.

Kesin bilgiyi elde etmek, bilgi için sağlam bir temel bulabilmek gayesiyle şüphe yöntemine başvurulur. Şüphe yoluyla ulaşılan bilgiden, başka bilgilere –Tanrının var oluşuna ilişkin bilgi gibi-geçilebilir. Şüpheli bir yöntem izlemek, doğru bilgiye giden güvenilir yolları bulmak içindir, doğru bilginin olmadığını kanıtlamaya çalışmak için değil. ¹⁸ Bu eserde de asıl bahsedilecek olan şüphecilik yolu ile çeşitli yargılara ulaşan iki filozofun süreç içerisinde yaşadıkları ve ulaştıkları sonuçlar, şüpheciliği ele alış tarzları olacaktır.

¹⁸Kasapoğlu, a.g.m., s.112.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ VE ŞÜPHECİLİK

1.1.Gazzâlî'nin Yetiştığı Kültür Ortamı

Herhangi bir kişiden bahsedilecekse onun tarih içinde yaşadığı kültür ortamının resmedilmesine ve bilinmesine gerek vardır. Bu durum ilk olarak onun yaşadığı çevreye, yetiştiği ortama bakıp, çevrenin o kişi üzerinde ne derece etkili olduğunu bilmemize ve o kişiyi anlamamıza yardımcı olacaktır.¹⁹

Çok yönlü bir insan olan Gazzâlî'den bahsetmek gerçekten zor bir iştir. Söylenilecek şeyler hangi yönünün ön plana çıkarılacağına bağlı olarak farklılaşmaktadır. Gazzâlî'yi tanıyabilmek ve anlayabilmek için onun içinde doğup büyüdüğü şartları da iyi bilmek gerekir Çünkü Gazzâlî, yazdığı eserlerin hepsinde bu şartlardan da etkilenmiştir.²⁰

İran'ın Horasan bölgesinde Tûs (bugünkü Meşhed) şehrinde 450 (1058) yılında doğan İmam Gazzâlî aynı yerde 505 (1111) yılında vefat etmiştir.²¹ Babasının iplikçi olmasına nispet edilerek kendisine 'iplikçi' anlamına gelen 'el- Gazzâlî' denilen Ebû Hamid b. Muhammed el-Gazzâlî, dini ve felsefi ilimlerdeki eşsiz konuma sahip bir filozof, fakih, mutasavvıf, kelamcı ve ahlakçı hatta hadisçi olarak kabul edilmiş büyük bir İslam âlimidir. Gazzâlî, felsefe ile kelamı birleştirmiş, felsefi cereyanı yenmiş; Sünnî kelamının gelişip yaygınlaşmasında Eş'ari ve Bakıllânî'nin yanı sıra çok büyük etkisi olmuş, tasavvufu, felsefe ile uzlaşabilecek bir dünya görüşü gibi gören ilk "kelamcı filozof" olarak da kabul edilmiş; aynı zamanda kendisinden sonraki tasavvuf geleneğini etkilemiş, medrese ve tekke tarafından benimsenmiş yegâne filozof olmuştur.²²

Gazzâlî'nin İslam dünyasına etkisi çok güçlü, bundan dolayı da kalıcı olmuştur. Yaşadığı dönemde bile ünü tüm İslam coğrafyasına yayılmıştır. Gazzâlî'yi zamanın

¹⁹ Atay, Hüseyin, "Gazzâlî'nin Felsefeye Karşı Tutumu", 900. Vefat Yılında İmâm Gazzâlî Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.643.

²⁰ Terkan, Fehrullah, "Tanrı ve Cüz'ilere Dair Bilgisi", Gazzâlî Konuşmaları, ed. M. Cüneyt Kaya, (3. Baskı), Küre Yayınları, İstanbul, 2012, s.87.

²¹ Gazzâlî, Dâlaletten Çıkış Yolu, çev. Osman Arpaçukuru, Beyan Yayınları, İstanbul, 2018, s.5.

²² Akçay, Mustafa, "Gazzâlî Düşüncesinde Ölüm ve Kabir Hayatı", Ekev Akademi Dergisi, 9, (23): s. 86.

büyük düşünürü ve devlet adamı Nizâmülmülk keşfetmiş ve bir müddet Selçuklu Sultanının Ordugâhında engin bilgisinden istifade ettikten sonra onu Bağdat Nizamiyye Medresesi'ne baş müderris olarak atamıştır. Ölümünden sonra birçok kitabı şerh ve telhislerle ilmin hizmetine sunulmuştur.²³ Gazzâlî sadece İslam dünyasında değil, Batı düşüncesi üzerinde de ya doğrudan ya da İbn-i Rüşd kanalı ve tercüme yoluyla etkili olmuştur.²⁴

Düşünce ve kelâm tarihinde önemli kırılmalar gerçekleştiren bir şahsiyet olan Gazzâlî, elli dört yıl gibi kısa sayılabilecek bir ömür süresince farklı ilim dallarında yetmiş eser kaleme almıştır.²⁵ Gazzâlî denilince aklımıza onun kelâma, mantığa, felsefeye dair yazdığı birçok eser gelmektedir. Eserlerinin pek çoğunu Bağdat'taki hocalık döneminde kaleme almıştır.²⁶ Eserlerinden bazıları şu şekildedir:

Gazzâlî'nin *el-Munkız mine'd-Dalâl* isimli eseri kendi keşiflerini, arayışlarını, fikri iniş, çıkışlarını ve serüvenlerini ele aldığı bir nevi onun entelektüel otobiyografisi diyebileceğimiz önemli bir eserdir.²⁷

Gazzâlî Nizamiye Medresesinde ders verdiği yıllarda felsefe ile ilgili olarak *Makâsîdü'l-felâsife (Filozofların Amaçları)* ve *Tehâfütü'l-felâsife, (Filozofların Tutarsızlığı)* adlı iki önemli eser kaleme almıştır.²⁸

Mekâsîdü'l-Felâsife: Felsefenin mahiyetini ve filozofların delillerini sergiler. Daha sonra eleştireceği İslam meşşai (Aristocu) felsefesinin güzel bir tanıtımı mahiyetindedir.²⁹

Mi'yârü'l-İlm ve Mihakkü'n-Nazar: Bu iki eser, klasik mantığın temel problemlerini sergiler ve mantığın öneminden bahseder.³⁰

²³ Güneş, Merdan, "Gazzâlî'nin Batı Dünyasına Etkisi", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/1, (1), s.62.

²⁴ Akçay, a.g.m., s. 86.

²⁵ Kaya, Mahmut, "Gazzâlî Filozofları Tekfir Etmekte Haklı mıydı?", 900. Vefat Yılında İmâm Gazzâlî Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.44.

²⁶ Kutluer, İlhan, "Gazzâlî ve Felsefe", Gazzâlî Konuşmaları, ed. M. Cüneyt Kaya, (3. Baskı), Küre Yayınları, İstanbul, 2012, s.15.

²⁷ Kutluer, İlhan, a.g.e., s.26.

²⁸ Kutluer, a.g.e., s.17.

²⁹ Baitenova, N.J., "İmâm Gazzâlî'nin Hayatı ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri", 900. Vefat Yılında İmâm Gazzâlî Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.81.

İhyâu ulûmi'd-dîn adlı meşhur eserinde o günkü İslam toplumunun içinde bulunduğu olumsuz durumlar karşısında bir çıkış yolu arayışını ele almaktadır.³¹

el-İktisâd fi'l-i'tikâd, İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm, Mizânü'l-Amel, Mişkâtü'l-Envâr, Cevâhirü'l-Kur'ân, er-Risâletü'l-ledünniyye Faysalü't-Tefrika, Kimya-i Saâdet, Meâricü'l-Kuds, el-Mustasfâ isimli eserleri ise, kelim, tasavvuf ve ahlaka dairdir. Gazzâlî, sözü geçen eserleri ile İslam inanç ve düşünce hayatının günümüze kadar gelen meselelerinin hemen hepsi ile ilgilendiğini göstermektedir. Bütün endişesi İslam akidesini, buna bağlı olarak da İslam ahlakını ve düşüncesini savunup yaymak olan Gazzâlî, din ile doğrudan ilgili bulunmayan diğer ilimleri de İslam dinini esas alarak değerlendirmiştir. Bu sebeple de devrinin geleneğine uyararak bütün ilimleri, İslam inancında esas kabul ederek bir sınıflamaya tâbi tutmuştur.³²

Gazzâlî'nin yaşadığı zaman dilimi, İslam'ın beşinci yüzyılıdır. İslam, ondan dört yüz elli yıl önce doğmuş, imparatorluklar geçirmiş, çeşitli milletlerin kültürüne ve bilimine hem etkisi hem katkısı bulunmuş bir dindir. Gazzâlî bu kültürün merkezinde yaşamıştır.³³

Gazzâlî'nin doğduğu dönem aynı zamanda İslam uygarlığının doruğa ulaşmış inişe başladığı bir dönem olarak da nitelendirilebilir. Bilim, felsefe, hukuk ve toplumsal bilimler vs. olgunluk çağına ulaşmış, dilde kavramlar ve sözcükler bilimsel özelliklerini almış ve bilimsel üslûp, anlatış yerleşmiş ve her şey kolayca anlaşılır duruma ulaşmıştır. Bu sayede Gazzâlî öğreniminde eskilerin çektiği zorlukları çekmemiş istediği bilimi kısa sürede öğrenme imkânına sahip olmuştur.³⁴

Gazzâlî İslam Dünyasının siyasi bakımdan son derece çalkantılı bir döneminde yaşamıştır. Yalnızca döneminin değil, tüm İslam düşünce tarihinin önde gelen isimlerinden biri olan Gazzâlî'ye "Hucetü'l-İslam" lakabı verilmiştir. Fıkıhta İmam

³⁰ Baitenova, a.g.e., s.81.

³¹ Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, (8. Baskı), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s.XI.

³² Baitenova, a.g.e., s.81.

³³ Atay, Hüseyin, a.g.e., s.643.

³⁴ Atay, Hüseyin, a.g.e., s.647.

Şâfiî, kelâmında Eş'ariyye ekolünü benimsemiş olan Gazzâlî, ömrünün sonlarını tasavvufî bir hayat içinde geçirmiştir.³⁵

Gazzâlî Mu'tezile'nin yasaklanmasından iki yüzyıl sonra dünyaya gelmiştir. Yani aklın yasaklanmasından sonraki bir dönemde doğmuştur. Akıl sözcüğünü kullanmaması, bu geleneğin etkisinde kaldığının bir göstergesidir. Akıl sözcüğünü kullanmamasının sebebi ise insanların kendisine Mu'tezile demelerini istememesidir. Kendi çağında ün salan, zirvede olan bir âlimin akli kullanma suçlamasından kaçması, İslam'ın diğer bilimlerde gelişmişliğinin ve eserlere kolay ulaşılabilirliğinin yanı sıra din ve bilim konusunda karanlık bir dönemde olduğunun acıklı bir göstergesidir.³⁶

Gazzâlî, İslam'ı en iyi kendilerinin anlayıp yaşadıklarını ve temsil ettiklerini savunan, birçok mezhep ve dini anlayış biçiminin olduğu, son derece karmaşık bir İslâm toplumunda yaşamıştır. Bu farklılıklar ve karmaşa Gazzâlî'yi son derece etkilemiş, olup bitenleri anlamlandırmak için büyük bir çaba göstermiştir.³⁷

Bu dönem Abbasi İmparatorluğu'nun en karışık dönemlerinden biriydi. Müslümanların kendi mezhepleri arasında meydana gelen bu karışıklık içerisinde; Şaffîler ile Hanbeliler, Ahmed b. Muhammed Haccâc Mervezî'nin adamları ile halk arasında kavgalar çıkıyordu.³⁸

Onun döneminde İslam toplumu iki büyük tehlike ile karşı karşıyaydı. Bu tehlikelerden biri dış, diğeri ise iç tehlikedir. Dış tehlike olarak nitelendirebileceğimiz tehlikelerden biri, iki yüz elli yıl sürecek olan Haçlı Seferleridir. Bu dönemde Kudüs, Hıristiyanların işgaline uğramış ve bu işgal seksen beş yıl devam etmiştir. İç tehlike ise Fâtîmi Devleti'nin Mısır'da takip etmiş olduğu Bâtînlilik siyasetinden kaynaklanıyordu. Bu hareket tabiri caiz ise dini din adına içten yıkmayı amaçlayan bir hareketti. Aslına bakılırsa bu durum dış tehlikeden daha büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Devrin önde gelenleri bu durumu ortadan kaldırmak için mütefekkirlerin yardımına başvurmuşlardı. Gazzâlî'den de yardım istenmiş, o da Bâtînliliği eleştirmeden önce hemen araştırmaya

³⁵ Baitenova, a.g.e., s.80.

³⁶ Atay, a.g.e., s.646.

³⁷ Ardiç, Tarık Fatih, "Gazzâlî ve Descartes'te Metodoloji Sorunu", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2000, s.12.

³⁸ Atay, a.g.e., s.648.

koyulmuştu. Bâtınlığın felsefeden etkilendiğini gören Gazzâlî, felsefenin ne olduğunu ve felsefi bilginin ne ölçüde tutarlı bir kaynak teşkil ettiğini araştırmaya koyulmuştu. İki yıl gibi bir süre zarfında çeşitli metinler üzerinde çalışıp, araştırmalarını yapan Gazzâlî, Meşşâî okulunun iki büyük filozofu olan Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerini de bu süreçte incelemişti. Bir yıl süreyle de metinleri kritik bir bakışla tekrar eden Gazzâlî, yetkinliğini kanıtlamak üzere fizik, metafizik ve mantık gibi üç disiplini içeren *Makâsıdu'l-felâsife*'yi kaleme almak suretiyle felsefedeki ehliyet ve dirayetini ortaya koymuştur. Meşşâî felsefenin özeti durumunda olan bu eser, gerek iç düzeni gerekse üslûp bakımından fevkalade başarılı bir eser olma özelliğini taşımaktadır. Ardından meşhur *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserini kaleme alarak düşünce tarihinde felsefi bilgiye duyulan güveni sarsmıştır.³⁹ Din-felsefe ilişkisi konusunda yeni bir çığır açan bu eserle birlikte İslam düşünce tarihinde bir "tehâfüt"ler serisi de başlamış oluyordu.⁴⁰

Gazzâlî'nin yaşadığı bu döneme bakılacak olunursa, dönemle ilgili yukarıdaki bilgilerden yola çıkılarak kısaca şunlar söylenebilecektir: İslam ümmeti birliğini tamamen kaybetmiş, hilafetin otoritesi ve gücü sarsılmış, etrafta da çok sayıda yerel sultan bulunmaktadır. Böyle bir ortamda Gazzâlî "Müslümanların birliğini nasıl sağlayabilirim?" diye sorarak bu konuyu kendisine varoluşsal bir amaçla dert edindiğini açıkça göstermektedir.⁴¹

İslâm bilim ve düşünce tarihinde eşine az rastlanır bir âlim olan Gazzâlî, fıkıh, ahlak, felsefe, tasavvuf, kelam, mantık, siyaset, eğitim gibi dinî ve aklî ilimlerde söz sahibi olan bir düşünürdür. Onun bu çok yönlülüğü ve yetiştirmişliği, üstün yetenekleri, kolay ikna olmayan mizacı, ilmî ve fikrî bağımsızlığa olan düşkünlüğü yanında gerçeğe ve kesin bilgiye olan derin iştiağının bir sonucudur.⁴²

Yaşadığı çağdan günümüze kadar kimilerinin şiddetli eleştirilerine maruz kalan, kimi zaman da yeni bir çığır açan, özgün İslam düşünürü olarak takdim edilen Gazzâlî günümüze kadar insanları en çok etkileyen ve en çok okunan İslâm düşünürlerinin

³⁹ Kaya, a.g.e., s.46.

⁴⁰ Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, s.IX.

⁴¹ Terkan, a.g.e., s.88.

⁴² Gazzâlî, *Dâlaletten Çıkış Yolu*, s.5.

başında gelmektedir. Ancak onun her zaman çok iyi anlaşıldığını söylemek zor görünmektedir.⁴³

Gazzâlî her seviyedeki insana onlardan biriymiş gibi davranıp, kendi fikirleri çerçevesinde samimi kabul edip, onlar için sözcülük yaparak bir mütefekkir sorumluluğunu da yerine getirmiştir.⁴⁴

Sadece İslam dünyasına değil Avrupa'ya da nüfuz etmiş olan Gazzâlî'nin doktrinleri Yahudi ve Hıristiyan skolastisizmini etkilemiş ve görüşlerinin bazıları Aziz Thomas Aquinas tarafından batıda geleneksel Hıristiyan dininin otoritesine, aynen yeniden yerleştirmek için benimsenmiştir. Dinin lehine olan iddialarının son derece güçlü olmasından dolayı felsefenin amacına zarar vermekle suçlanan Gazzâlî'nin Tehâfüt'üne, Müslüman İspanya'da İbn-i Rüşd tarafından bir cevap bile yazılmıştır.⁴⁵

Tarihin şahit olduğu bu şahsiyet engin bilgisi ve derin vukufu sonucu olarak hiçbir meseleye peşin hükümle yaklaşmamış; tam tersine incelediği sorunu tüm yönleri ile inceleyerek hakkını vermeye çalışmıştır. Bunu gerçekleştirmek üzere hasmının o konudaki görüşlerini delilleri ile beraber aktarır, hatta o görüşleri olağanüstü güzellikteki üslubuyla daha anlaşılır bir şekilde ifade eder; sonra da onları teker teker inceler, irdeler, tenkit eder; bu arada zaman zaman polemiğe başvurduğu ve alaycı bir üslup kullandığı da görülür.⁴⁶

Gazzâlî birbirinden farklı birçok alanda eser vermesinden dolayı hem İslam dünyasında hem de Batıda son derece ilgi ile araştırılıp okunan bir düşünür olmuştur. Fıkıh, felsefe, kelim, tasavvuf gibi çeşitli alanlarda bıraktığı eserlere, her bölgede bu alanlarda yapılan çalışmalarda atıflarda bulunulmuş ve bulunulmaya da devam edilmektedir.⁴⁷

⁴³ Vural, Mehmet, “Gazzâlî ve Yöntemsel Şiiphe”, Akademide Felsefe Hikmet ve Din , ed. Bayram Ali Çetinkaya, (No.3),Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Zonguldak, 2014, s.275.

⁴⁴ Deniz, Gürbüz, “Gazzâlî Düşüncesinde Üç Meselenin Evrilmesi”, 900. Vefat Yılında İmâm Gazzâlî Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.704.

⁴⁵ Baitenova, a.g.e., s.80.

⁴⁶ Gazzâlî, Filozofların Tutarsızlığı, s.X-XI.

⁴⁷ Güneş, a.g.m., s.66.

Kendine özgü bir felsefesi olan Gazzâlî zaman zaman “felsefeyi yıkan adam” olarak nitelendirilmiştir. Ancak bilinmelidir ki kendisinden sonra başkalarının felsefe adına ortaya koydukları yanında onun felsefesi yeni bir tür sayılabilir.⁴⁸

1.2.Gazzâli ve Şüphecilik

İslam düşünce dünyasında şüpheciler genelde “delillerin eşitliği” tezini savunanlar (*tekafîu'l-edille*) olarak tanınmışlardır. Bu şüpheciler, hiçbir şeyin kesin olarak bilinemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Bunların dışında “*zanadika*” adı verilen natüralist ve materyalist bazı filozoflar da şüpheciler birtakım görüşler ileri sürmüşlerdir. Fakat kesin bilgiye (*yakîn*) ulaşmak için felsefi anlamda şüpheye düşen ve sonuçta imana ulaşan yegâne İslam Filozofu Gazzâlî'dir. Onun düşünce sistemindeki en önemli özellik, bilme isteği ve şüphe etme cesareti olarak ifade edebileceğimiz yöntemsel şüphesidir.⁴⁹

Kesinlik problemi Gazzâlî'yi hayatı boyunca terk etmeyen ve kendi içinde çok özel bir şekilde yaşadığı bir problemdir.⁵⁰

Gazzâlî'ye göre; “*Şüphe etmeyen düşünemez, düşünemeyen gerçeği göremez, gerçeği göremeyen de körlük ve dalâlete saplanıp kalır.*” Dolayısıyla insanın tek kurtuluşu bağımsız düşüncededir. O bu durumu şu dizelerle dile getirmektedir:

“Gözle gördüğünü al, kulaktan dolma olanı bırak

Doğan Güneş, Seni Zuhâl yıldızına muhtaç etmez.”

O halde birey, problemlerine ve sorularına kendi aklî ve eylemsel çabaları ile cevap bulmaya çalışmalıdır.⁵¹

İslam âleminin karışık bir döneminde yaşayan Gazzâlî'yi bu karışıklık rahatsız etmeye başlamıştı. Daha genç yaşta iken hakikati aramak için taklit yolunu bırakan düşünürü bu durum şüpheye sevk etmiştir.⁵²

⁴⁸ Gazzâlî, Varlık-Bilgi-Hakikat, çev. Mahmut Kaya, (3. Baskı), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s.28.

⁴⁹ Vural, a.g.e., s.275.

⁵⁰ Kutluer, a.g.e., s.28.

⁵¹ Kutluer, a.g.e., s.276.

Gazzâlî dışarıdan bakıldığında son derece saygın, ünü birçok yerde duyulmuş şöhret sahibi bir âlimdir. Oldukça başarılı ve mutlu görünen Gazzâlî, kendi içinde günden güne artan şüpheleri ve fikri bunalımları ile altüst olmuş, bu durum onda psikolojik hatta fizyolojik rahatsızlıklara yol açmıştır.⁵³

Kendi ifadesine göre Gazzâlî, yirmi yaşına gelmeden önce taklidi inancı kabul etmek istemediğine karar verdi. Taklit yolu ile gerçekleşen imanın bir görenek meselesi olduğunu anlamıştı. Gerçek bilgiye ulaşma iştiafına düşen Gazzâlî bunun bir ölçüsünü de bulmak gerektiğini düşünüyordu.⁵⁴ Bu durumunu Gazzâlî şu söylemleri ile dile getirmektedir:

“Ey din kardeşim, Benden ilimlerin gayesini ve sırlarını, mezheplerin tehlikelerini ve iç yüzlerini sana açıklamamı istedin. Birbirine zıt anlayış ve yöntemlere sahip fırkaların çalkantıları içinden hakikati bulup çıkarmak için çektiğim sıkıntıları; taklit çukurundan kurtulup her şeyi sorgulayarak aslını araştırma zirvesine nasıl yükseldiğimi anlatmamı istiyorsun. Gençliğimin baharından bu yana –yani henüz yirmi yaşına girmedığım buluş çağımdan yaşımın elliye geçtiği bugüne kadar- hep bu derin okyanusun dalgalarıyla mücadele edip durdum. Onun derinliklerine korkak ve çekingen biri gibi değil cesurca daldım. Korkusuzca her karanlığa girdim, her problemin üzerine gittim ve her zorluğun içine atıldım.”⁵⁵

“Gençliğimin ilk yıllarından beri, hakikati kavramaya olan susamışlığım ve tutkum benim yaratılışımdan gelen bir huy ve alışkanlıktır. Allah bu karakteri benim fitratıma koymuştur. Bunda benim bir etkim ve tercihim söz konusu değildir. Bu sayede çocukluk dönemimde bendeki taklit bağımlıyı çözdüm ve örf ve geleneğe dayalı inançlardan kurtuldum. Çünkü Hıristiyan çocuklarının sadece Hıristiyan; Yahudi çocuklarının sadece Yahudi ve Müslüman çocuklarının da sadece Müslüman olarak yetiştirildiklerini gördüm. Bundan dolayı içime bir arzu düştü: “İslam karakterine uygun olarak doğmanın “ hakikati ile “anne-babayı, hocaları taklit ederek öğrenilip benimsenen inançların” hakikatini araştırmak ve başlangıçları telkin olan bu inançları birbirinden ayırmak istedim. Bunların hangisinin hak, hangisinin batıl olduğu konusunda birçok görüş vardı. Sonra kendi kendime şöyle dedim: “Benim maksadım, bunların hakikatini “bilmek”tir. Öyleyse önce “bilgi”nin hakikati nedir, bunu öğrenmeliyim.”⁵⁶

⁵² Ülken, Hilmi Ziya, “Gazzâlî ve Felsefe”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1955/4, (3-4): s.100.

⁵³ Gazzâlî, el-Mûnkız mine’ d-Dalâl, çev. Osman Arpaçukuru, Beyan Yayınları, İstanbul, 2018, s.6-7.

⁵⁴ Çubukçu, İbrahim Agâh, “Gazzâlî ve Şüphencilik”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1963, s.82.

⁵⁵ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.1-4.

⁵⁶ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.5-6.

Bu söyledikleri doğrultusunda Gazzâlî'ye göre, yaşadığı toplumun inanç, gelenek ve göreneklere toplumun dini inançlarını etkilemektedir. Toplumda her zaman Hıristiyan çocukları Hıristiyan olarak, Yahudi çocukları Yahudi olarak, Müslüman çocukları da Müslüman olarak yetişmektedir.⁵⁷ Gazzâlî'ye göre insanların çoğu saygılarından dolayı babalarını ve hocalarını taklit etmiş, onlara inanmışlardır. Zaten insan taklide eğilimli olarak yaratılmış bir varlıktır. Bu eğilim, çocuklarda ve gençlerde daha fazladır. Taklit ettikleri bu inançlar onların zihninde daima yer tutar ve ergenlik çağına geldiklerinde ise artık içine hiçbir şüphe karışmayacak bir hal alıp ömür boyu sürüp gider. Bu tür misalleri Hıristiyan, Mecusi, Müslüman gibi farklı inanç mensuplarının hepsinde görmek mümkündür. Ancak Gazzâlî'ye göre hakikate ve tasdiğe götüren yol bu taklit değil, Kur'an delilleri ile birlikte Kur'an delillerinden çıkarılan, gönülleri tasdiğe götürebilen akıl ve gözlem yoludur.⁵⁸

Gazzâlî; *"Eğer bir düşünceyi reddedecekseniz, önce o düşünceyi çok iyi anlamanız lazım."* diyerek içine düştüğü şüphe ile ilgili olarak oldukça fazla araştırma yapmış ve sorgulamada bulunmuştur. Gazzâlî'nin bu söylemi günümüz araştırmacıları için de örnek olacak bir nitelik taşımaktadır.⁵⁹

Eşyanın gerçek niteliğinin ne olduğunu sorgulaması ve bu konuda hakiki bilgiye erişmek istemesiyle Gazzâlî'nin şüpheciligi başlamıştır. Bu esas sorunun cevabını bulabilmek için öncelikle bilginin ne olduğunu ya da başka bir deyimle ne olmadığını araştırıp bilgi araçlarını eleştiriden geçirmiştir. Duyuların algılarından ve aklın öne sürdüğü düşüncelerden şüphe duymuştur.⁶⁰

Kesin bilginin şüphe ihtimali barındırmayan bilgi olduğundan hiçbir şüphe duymayan Gazzâlî, kesin bilgiye ulaşmak için de bütün bilgileri temelden kurmak gerektiğini düşünüyordu.⁶¹ İlk olarak duyular ve akıldan şüphe ettiğini gördüğümüz Gazzâlî'nin şüphecilik serüveni de burada başlamış bulunmaktadır.

⁵⁷ Ardiç, a.g.t., s.13.

⁵⁸ Vural, a.g.e., s.282.

⁵⁹ Terkan, a.g.e., s.89.

⁶⁰ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.7.

⁶¹ Ardiç, a.g.t., s.14.

1.2.1. Kesin Bilgiye Ulaşmada Duyular, Akıl ve Sezginin Rolü

Gazzâlî duyular ve akıldan sistematik olarak ilk kez şüphelenip, onları ciddi bir tenkide tabi tutan bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır. O, konuyu oldukça ciddi bir şekilde problem olarak görüp çözmeye çalışırken, bilgiyi de bütün yönleri ile ele almıştır. Onun felsefesinin temelini bilgi probleminin oluşturduğu söylenebilir. O, felsefesini sağlam ve güvenilir temeller üzerine kurmak isterken gelenekselleşmiş bilgi anlayışı sınırlarının da dışına çıkarak sıradanlıktan uzaklaşmıştır. Çünkü ona göre, sağlam, güvenilir bilgi temeli üzerine kurulu bir inanç ve bilgi sistemi her dönemde savunulabilecektir. İşte Gazzâlî bu bilgi sistemini kurmaya duyular ve akıldan şüphe ederek başlamıştır.⁶² Bu durumunu Gazzâlî şu şekilde dile getirmektedir.

“Sonra şöyle düşündüm: “Bu ümitsizlikten sonra artık, problemlerimi sadece açık kesin bilgilerle çözüme kavuşturabilirim. Bunlar da duyu organları ve akıl prensipleri ile elde edilen zorunlu bilgilerdir. Öyleyse önce bunların sağlamasının yapmalıyım. Acaba duyu organlarımla elde ettiğim bilgilere olan güvenim ve akıl yoluyla elde ettiğim zorunlu bilgilerde hatadan emin oluşum, daha önce taklide dayalı eski bilgilerimde yanılmaktan emin oluşum gibi midir? Ya da taklide dayalı bilgilerle teorik bilgilerde halkın büyük bir bölümünün hatadan emin olması türünden midir? Yahut her tür aldanma ve gafletten uzak, kesin bir güven hali midir?”⁶³

Dış dünyaya açılan duyularımız ve duyu organlarımız aracılığıyla fiziki âlem hakkında bilgiler ediniriz. Ancak edinilen bu bilgilerin doğruluğu ve güvenilirliği hakkında şüpheler bulunmaktadır. Çünkü bize ulaşan bu bilgilerin hata ihtimalini ne kadar olduğunu bilememekteyiz.⁶⁴

Gazzâlî, duyular ve duyu organlarının hata ve eksikliklerinin olabileceği düşüncesini ileri sürerek bu konuyu *Mişkâtü'l-envar* adlı eserinde göz organını örnek vererek şu şekilde açıklamaktadır:

1. “Göz kendisinden başka varlıkları görebilir, fakat kendisini göremez.
2. Göz, kendisinden çok uzaklarda ve çok yakınlarda bulunan varlıkları göremez.
3. Göz, perde ve engel arkasında bulunan varlıkları göremez.
4. Göz, varlıkların bir kısmını görür, hepsini göremez. Sınırlı ve sonlu şeyleri görür, sınırsız şeyleri göremez.

⁶² Ardıç, a.g.t., s.17.

⁶³ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.7.

⁶⁴ Ardıç, a.g.t., s.16.

5. Göz, çoğunlukla gördüklerinde yanılabılır. Sözelimi büyüğü küçük görmek, uzağı yakın görmek, durmakta olan bir şeyi hareket eder görmek ve hareket halindeki bir şeyi durur vaziyette görmek gibi.”⁶⁵

Görüldüğü gibi Gazzâlî’ye göre duyu organlarının en gelişmiş olan göz bile bizi yanıltabilmektedir. Yine göz için geçerli olan bu durum diğer duyu organları için de geçerli olacaktır. Ona göre duyu ile duyu organları arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Örneğin:

1. Kendilerini idrak edemeyen duyu organları aynı zamanda kendileri için yeterli olmayan ya da aşırı olan uyarıcıları da idrak edemezler. Çünkü yetersiz veya aşırı uyarıcılar duyuyu zayıflatır veya bozabilir.
2. Duyu organlarında meydana gelen bozulmalar yüzünden idrak; ya zayıflar ya da hiç gerçekleşmez veya yanlış idrake sebep olur.
3. Yaş ilerledikçe bedenin kuvvetleri zayıfladığı için duyular ve onların organları da zayıflar. Dolayısıyla duyular kesin bilgiyi elde etme hususunda yetersizdir. Gazzâlî duyulara güvenilemeyeceğini, çünkü akıl gücünün onu savunmasına imkân olmayacak şekilde yalanladığını söyleyerek hakikat (*yakîn*) araştırmasına devam eder. Bu defa ise aklî bilgilere (*akliyata*) yönelir.⁶⁶

Duyular ile kesin bilgiye ulaşamayacağı sonucuna ulaşan Gazzâlî, hakiki bilgi kaynağının insana has olan akıl yetisinde olduğunu düşünerek bu konuda araştırmalar yapmaya başlamıştır. Ancak ne yazık ki aklın da yanıltabileceği sonucuna ulaşmıştır. Gazzâlî akli hakiki bilgi kaynağı olarak görmeye başladığı dönemde duyularla olan diyalogunu şu şekilde aktarıyor:

“...Bunun üzerine duyular işe karışıp şöyle dediler: “Akli bilgilere duyduğun güvenin duyulara dayalı bilgilere duyduğun güven gibi olmadığından nasıl emin olabilirsin?! Halbuki daha önce bize güveniyordun. Akıl hakimi gelip bizi yalanladı. Eğer o gelip bizi yalanlamasaydı sen bize inanıp güvenmeye devam edecektin. Aynı şekilde aklın kavrayışının ötesinde bir başka hakim daha olabilir. O da ortaya çıktığı zaman aklın, duyu organlarını yargılarında yalanlaması gibi akıl hakimini de yargılarını da yalanlayacaktır.”⁶⁷

⁶⁵ Vural, a.g.e., s.277.

⁶⁶ Vural, a.g.e., s.277.

⁶⁷ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.9.

Bu cevap karşısında nefsim bir müddet tereddüt edip durakladı. Sonra rüya gerçeğini hatırlayıp içimdeki şüpheyi kuvvetlendirdi. Şöyle dedi: “Görmüyor musun? Uyurken rüyada birtakım şeyler görüyor ve türlü türlü durumlar hayal ediyorsun. Bunların gerçek ve kalıcı olduklarına inanıyorsun. O esnada –yani uykudayken- onlar hakkında hiçbir şüpheye düşmüyorsun. Bir süre sonra uyanıyorsun. Gördüğün ve hayal ettiğin şeylerin hiç birinin gerçek olmadığını anlıyorsun.

O halde duyular ve akıl yolu ile anlayıp inandıklarının, sadece içinde bulunduğun hal sebebiyle sana doğru gibi gelmiş olmadığından nasıl emin olabilirsin?! Fakat mümkündür ki sende bambaşka bir hal meydana gelir de o halin senin uyanıklığına göre durumu, senin uyanıklık halinin uyku karşısındaki durumu gibi olur. Şimdiki uyanıklık halin, meydana gelen o duruma göre bir uyku mesabesinde olabilir. İşte o zaman aklınla var olduğunu sanıp inandığın şeylerin tamamının sadece, gerçek olmayan birtakım hayallerden ibaret olduğunu anlarsın. Belki de bu durumun mutasavvıfların, kendilerinde var olduğunu iddia ettikleri haldir. Onlar, manevi hallerde dalıp duyu organlarının etkilerinden kurtulunca akıl ile anlaşılmayan birtakım haller gördüklerini iddia ederler. Bu hal ölüm olabilir. Zira Allah’ın Rasulü (s.a.v) “İnsanlar uykudadırlar. Öldükleri zaman uyanırlar.” Buyurmuştur.⁶⁸

Sofistlerde görülen türde bir şüpheye düşen Gazzâlî’ye ne duyuların ne de aklın ürünü olan bilgiler güvenilir gelmiyordu:

“Bu vesveseler içime doğunca kalbimde yer etti. Buna bir ilaç aradım, fakat bulamadım. Çünkü bu vesveseleri ancak delil ile giderebilirdim. Delil de ancak *bedihi* dediğimiz bu bilgilerden meydana gelebilirdi. Bu bilgiler müsellem (kabul edilmiş) olmayınca, onlardan delil tertip etmek de mümkün olmadı. Bu hal güç iyileşen bir dert gibi iki ay kadar içimi kemirdi. Durum itibariyle safsata mezhebine saplanmıştım. Fakat kimseye bundan bahsetmiyorum.”⁶⁹

Anlaşıldığı üzere onun şüphesi sağlıklı düşünme arzusundan ortaya çıkan bir şüphedir.⁷⁰

Hastalık derecesine varan, bir sonuca ulaşamama durumu Gazzâlî’yi son derece çaresiz hissettirmeye başlamışken, ummadığı bir şey başına gelmiştir. O bu durumu şöyle anlatır:

“... Bu düşünceler içime doğup vicdanımı yaralamaya başlayınca bunları tedavi etmeye çalıştım; ama başarılı olamadım. Çünkü bu şüpheler ancak delil ile giderilebilirdi. Delil de ancak temel akıl prensiplerine dayanan, doğruluğu aşikâr bilgiler olabilirdi. Bilgiler kesin olmadıklarında delil olmaya da elverişli olamazlardı. Bu hastalık hali bende kronikleşti ve

⁶⁸ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.10-11.

⁶⁹ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.20.

⁷⁰ Ardıç, a.g.t., s.16-17.

yaklaşık iki ay devam etti. Bu süre içinde her şeye şüpheyle yaklaşıyor; fakat bu halimi ne sözlü ne de yazılı olarak kimseye açamıyordum. Nihayet Yüce Allah beni bu hastalıktan kurtardı. Vicdanım eski sağlıklı, dengeli haline yeniden kavuştu. Eskiden olduğu gibi, zorunlu akli bilgileri, güven ve kesinlik üzere, kabul edilir ve güvenilebilir görmeye başladım. Bu hastalıktan, kendiliğimden deliller düzerek veya birtakım önermeleri art arda sıralayarak kurtulmuş değildim. Hastalıktan sadece Yüce Allah'ın gönlüme akıtmış olduğu bir nur sayesinde kurtuldum.”⁷¹

Şüphe krizlerinden sonra Gazzâlî, aklın üstünde de bazı şeylerin olabileceği sonucuna ulaşmıştır. Nasıl ki akıl duyuların üzerinde, duyuları aşan bir yetidir aklın üzerinde de böyle bir yeti olmalıdır. O, akli aşan bu şeyleri bizzat; zevk, ilham, keşif, kalbi bilgi gibi bilgi kaynaklarını, dini tecrübe ile yaşayarak anlar ve en sonunda imanda karar kılar. Onun bu durumu felsefe tarihinde “imancılık” olarak adlandırılmaktadır. İmancılığa göre akıl hakikate varamayacak zayıflıktadır, ilahi alanda da insan bilgisi alanında da kesinlik ortaya koyamaz. Çünkü akıl sadece görüşleri sınıflandırabilecek bir yetidir.⁷²

Gazzâlî'ye göre imanın başladığı yerde aklın etki alanı sona ermektedir. Nübüvvet (iman) tarafından her zaman yüceltilen akıl, dinin kaynağı, tasdik etmenin aracıdır. Birey hakiki imana ulaşmak için akli kullanmak zorundadır. Yani akıl burada hakikate ulaşmak için kullanılan bir araç niteliği taşımaktadır.⁷³

Gazzâlî'ye göre şüphe barındırmayan kesin bilgi Allah'ın bilgisidir ve bu bilgi Allah'tan gelir. Bunu “nur” olarak adlandıran Gazzâlî, insanın sorularının güvenilir cevabının Allah'tan gelip, kişinin kalbine konan bu nurda saklı olduğunu söylemektedir. Gazzâlî, şüphe krizleri içindeyken kalbine akıtılan nur sayesinde bu durumdan kurtulduğunu yukarıda yer verdiğimi söz ile ifade etmiştir.⁷⁴

Nur'un halk dilindeki anlamı; güneş, ay, lamba ve alevli ateş gibi hem kendisi görülen hem de kendisi ile başkası görülen şeydir. Ancak nuru asıl algılayanın ruh gücü olduğu benimsenmiştir. Gazzâlî açıkça görünen nurdan başka bir nura, duyu organları ile algılanamayan bir nura yükselmiştir.⁷⁵

⁷¹ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.11-12.

⁷² Vural, a.g.e., s.280.

⁷³ Vural, a.g.e., s.283.

⁷⁴ Karşlı, Ömür, “Gazzâlî'de Sezginin Anlamı, Konumu ve Sınırı Sorunu”, The Journal of Academic Social Science Studies, 2017: 62, s.506.

⁷⁵ Gazzâlî, Varlık-Bilgi-Hakikat, s.12.

Gazzâlî'nin bilgi hiyerarşisinde bulunan akıl, duyular, sezgi ve vahiyden; akıl, duyular ve sezginin tüm insanlarda olmasına karşın vahiy bilgisinin yalnızca peygamberlere has bir bilgi türü olduğunu görmekteyiz. Her bilgi türünün eksikliğini bir üstündeki bilgi türü tamamlamaktadır. Gazzâlî'nin inşa ettiği bilgi sisteminde her türlü bilgiye yer verdiğini görmekteyiz. Ancak Gazzâlî için sezgi; duyuşsal, aklı ve psikolojik bütünlüğü sağlaması yönünden özel bir konuma sahiptir.⁷⁶

1.2.2. Gazzâlî ve Dört Eğilim (Kelamcılar, Filozoflar, Bâtıniler, Mutasavvıflar)

Duyuların bilgisine ve aklı bilgiye güvenmemesi gerektiği sonucuna ulaşan Gazzâlî içinde bulunduğu şüphe durumundan kurtulmak için diğer eğilimlerin metotlarını da araştırmaya başlamıştır. Ona göre bu hususta görüş beyan eden dört grup vardır. Bu konuda araştırmalar yapıp; bu dört grubun durumlarını gözden geçiren Gazzâlî şöyle söylemektedir:

“İlk olarak, kelam ilminden istifade ettiğim noktaları; ikinci olarak, hakikate ulaşmanın sadece imamları taklit etmekle mümkün olacağına inanan Ta'limiyyecilerin beğenmediğim durumlarını; üçüncü olarak, filozofların gidişatlarından basit ve değersiz gördüğüm hususları ve nihayet mutasavvıfların razı olup hoşlandığım yönlerini açıklamamı istiyorsun.”⁷⁷

Yukarıda da bahsedildiği gibi hakikat arayıcılarını dört zümreye ayıran Gazzâlî bu dört zümre ile ilgili olarak şu sonuçlara varmıştır:

Gazzâlî'ye göre kelamcılar, dinin prensipleri konusundaki kendi argümanlarını mantıklı bir çerçevede açıklamaya çalışmaktadırlar. Ancak kendilerine sorulsa onlar da amaçlarının ne olduğunu tam olarak kavrayamamışlardır.⁷⁸ Ona göre kelâm, insanın doğruya ulaşmasında yetersiz bir bilimdir.⁷⁹

Filozoflara gelince, Gazzâlî filozofları da kendi aralarında üç zümreye ayırmıştır. Bunlar: Metérialistler (dehriyum), naturalistler (tabiiyun), ve metafizikçiler

⁷⁶ Karşlı, a.g.m., s.508.

⁷⁷ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.2.

⁷⁸ Ülken, a.g.m., s.103.

⁷⁹ Demirli, Ekrem, “Gazzâlî ve Tasavvuf”, Gazzâlî Konuşmaları, ed. M.Cüneyt Kaya, (3. Baskı),Küre Yayınları, İstanbul, 2012, s.255.

(ilâhiyun) dir.⁸⁰ Filozofları bu şekilde üç ana grupta toplayan Gazzâlî bu gruplar için şunları söyler:

Dehriyyûn (Materyalistler): Allah'ın varlığını ve rûhu inkar eden gruptur.

Tabiiyyûn (Natüralistler): Allah'ın varlığını kabul eden ancak ahiret hayatını ve ruhun ölmezliğini inkâr eden gruptur.

İlahiyyûn: Bu grubun imanla uyuşan tarafları olmakla birlikte uyuşmayan tarafları da vardır.⁸¹

Gazzâlî felsefecilere olan eleştirisinden “Tehafut-el-felâsife” adlı eserinde de bahsetmektedir. Gazzâlî farklı meseleler olmakla birlikte temel üç meselede filozofların küfre düştüğü fikrini savunmaktadır. Bu meseleler ise:

1) Ölümden sonraki hayatın ruhani olacağı görüşü,

2) Allah'ın kâinattaki teferruatları değil yalnızca külli kanunları bildiği,

3) Allah gibi âlemin de ezeli ve ebedi olduğu konusundaki görüşleridir. Gazzâlî'ye göre filozofların bu düşünceleri ile îmanın ilkeleri bu hususlarda birbirlerine tamamen zıttır.⁸²

Bütün bu eleştirilerden yola çıkılarak Gazzâlî'nin felsefe karşıtı olduğu düşünülebilir ancak bu yanlış bir düşüncedir. Çünkü, Gazzâlî'nin eleştirisi felsefenin kendisine değil, filozoflardır. Ancak onun bir filozofu eleştirmesi onu yok saydığı anlamına gelmemelidir. Çünkü Gazzâlî, herhangi bir konuya tüm yönleri ile bakıp doğru olan kısmından faydalanmamızı, yanlış olan kısmını bırakmamızı öğütlemiştir.⁸³

Filozofların epistemolojik iddiaları ile tutarsızlık gösteren teorik yapılar inşa etmeleri Gazzâlî'nin temelde eleştirdiği noktası idi.⁸⁴ Şunu söyleyebiliriz ki felsefenin bütün disiplinlerini ciddi bir şekilde inceleyip onları tenkide tutan Gazzâlî, filozofların

⁸⁰ Ülken, a.g.m., s.103-104.

⁸¹ Baitenova, a.g.e., s.83.

⁸² Ülken, a.g.m., s.105.

⁸³ Erek, İlim Esra, “Gazzâlî'nin Descartes'e Olan Olası Etkileri Üzerine”, Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar, 2017/2, (10): s.113.

⁸⁴ Kutluer, a.g.e., s.19.

görüşlerini ne tam olarak kabul etmiş ne de tam olarak reddetmiştir.⁸⁵ Felsefi gelenekle ilgili olarak yaptığı geniş araştırmalardan ve eleştirilerden sonra Gazzâlî'nin kendi sistemi içerisinde bir tür akıl-vahiy/felsefe-din birliği sağlamış olduğu söylenebilir. Bu da felsefe ile kelâmı birbirine yaklaştırmıştır. Nitekim Gazzâlî'den sonra felsefi kelâmın ortaya çıktığı görülmektedir.⁸⁶

Felsefeden sonra Bâtınilerin durumunu araştırmaya başlayan Gazzâlî, Bâtınilerde; gerçeğin ancak günahsız bir imamın öğretmesiyle öğrenilebileceğini ve günahsız imamdaki sadece kendilerinin bilgi aldıklarını söylemeleri ile karşılaşmıştır.⁸⁷ Gazzâlî bu ve benzeri düşünce şekilleri ile Bâtınilerin, akıl ve düşünceye aykırı bir yol tuttıklarını görerek onları şiddetle reddetmiştir.⁸⁸

Kelam ve felsefe ve Bâtınlıkta istediğini bulamayan Gazzâlî son olarak tasavvuf ilmi ile ilgili araştırmalar yapmıştır. Tasavvufun kurtarıcı bir disiplin olduğu sonucuna ulaşan Gazzâlî bunu şu sözleri ile dile getirmektedir:

“Disiplinlerarası yolculuğumun sonunda tasavvufun kurtarıcı disiplin olduğu neticesine ulaştım. Neden? Evveleminde tasavvuf sözü esas alan bir disiplin değil, mücâhede ve ahlâklanmaya dayanan vs. bir disiplindir. İnsan bu yolu takip ederek kurtuluşa erebilir.”⁸⁹

“Kesin olarak şunu anladım: Mutasavvıflar, yüce Allah'ın yolunu tutmuş kimselerin ta kendileridir. Onların tavırları en güzel tavır ve yolları en doğru yoldur. Ahlakları da en güzel ahlaktır. Bütün akıllıların aklı, bütün bilgelerin bilgeliği ve dinin sınırlarına vakıf olan bütün âlimlerin ilmi bir araya gelerek mutasavvıfların ahlak ve yaşantılarının bir kısmını değiştirip daha iyi hale getirmek isteseler bunu asla başaramazlar. Çünkü onların görünen ve görünmeyen bütün hal ve hareketleri peygamberlik kandilinin ışığından beslenmektedir. Yeryüzünde, aydınlanmak için peygamberlik ışığından daha ileri bir ışık yoktur.”⁹⁰

Gazzâlî'ye göre mutasavvıflar söz değil, hâl sahibi insanlardır. Gazzâlî Bağdat'ta yaşadığı dönemde (1097), ahiret için faydası olmayan şeylerle uğraştığını, dünya hayatından kopamadığının farkına vararak ruhî bir bunalım içerisine girmiştir. Amacı, hakiki imanı bulup yaşamak olan Gazzâlî'nin sadece zihinsel değil bedensel

⁸⁵ Alper, Ömer Mahir, “Gazzâlî'nin Felsefi Geleneğe Bakışı: O Gerçekten bir Felsefe Karşısı Mıydı?”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, (4): s.104.

⁸⁶ Alper, a.g.m., s.107.

⁸⁷ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.15.

⁸⁸ Vural, a.g.e., s.279.

⁸⁹ Demirli, a.g.e., s.256.

⁹⁰ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.70.

yorgunluk da yaşadığı bu durumu altı ay kadar sürmüştür. Sonrasında Bağdat'tan ayrılarak Şam'da iki sene kalıp ardından Kudüs'e, daha sonra da Mekke ve Medine'ye giden Gazzâlî, en sonunda da memleketine dönerek inzivaya çekilir. O, on sene kadar süren bu uzlet yaşamı esnasında sûfilerin yaşamlarının en güzel hayat tarzı olduğunu ve kendisine bu süreçte anlatamayacağı şeylerin bildirildiğini belirtmiştir.⁹¹

Gazzâlî'nin tasavvufun kurtarıcı olarak bahsetmesi, tasavvufun yönteminin olduğunu söylemesi, sûfileri anlatması İslam düşüncesi için yeni bir durumdur. Çünkü o döneme kadar tasavvuf müstakil bir disiplin olarak ele alınmış veya herhangi bir fırka kitabında zikredilmiş bir kavram değildir. Gazzâlî *el-Munkız* adlı eserinde bizlere "dalâletten kurtarıcı" olarak tasavvufu önererek bir farklılığa daha imza atmaktadır.⁹²

1.3. Gazzâlî'nin Şüphe Hastalığından Kurtulması

İki ay kadar süren ilk şüphe krizinde Gazzâlî hiçbir şeye inanıp güvenmedi, ne duyuların ne de aklın ürünü bilgiler onu tatmin etmiyordu. Sonrasında Gazzâlî; Allah'ın onun kalbine bir "nur" attığını ve bu sayede de aklî bilgilerin yakîn derecesinde sağlam bilgiler olduğuna kanaat getirdiğini söylemektedir. Ona göre birçok bilginin anahtarı bu nurdur. Kur'an'da ve hadislerde geçen "nur" sözcüğünü de bu şekilde tevil etmiştir.⁹³

Basit bir şüphe olmadığı açık olan Gazzâlî'nin şüphesi araştırmacılar tarafından da tartışılmaktadır. Onun şüphesi vardığı sonuçlara bakıldığında felsefi ve yöntemsel bir şüphedir. Gazzâlî'nin yakîn bilgi arayışı, bizlere şüphesinin hakiki bilgiye götüren bir yöntem olduğunu göstermektedir. Onun şüphesi saplantılı bir şüphe değil hakiki bilgi yolunda kullandığı bir yöntem olma özelliği taşımaktadır.⁹⁴

Gazzâlî'nin bakış açısına göre yaratan bir Tanrı varsa; yarattığını, sonucu yani o varlığı bilir. Eğer bir fail varsa bu fail, yarattığını bilecektir. Bu da aklın hemen kabul

⁹¹ Vural, a.g.e., s.280.

⁹² Demirli, a.g.e., s.255-257.

⁹³ Vural, a.g.e., s.278.

⁹⁴ Vural, a.g.e., s.283-284.

edeceği bir şeydir. Onun bakış açısına göre Tanrı, Tanrı olması sebebiyle her şeyi bilmek zorundadır.⁹⁵

Gazzâlî'ye göre Tanrı yarattıklarının, varlıklarını devam ettirebilmeleri için onlara her şeyi bahşeder. Onları ezelden bildiği için de ihtiyaçlarını da bilmektedir. Örneğin; tüm canlılarını rızıkların verir, insanların dualarını dinler ve olumlu ya da olumsuz bir şekilde karşılık verir.⁹⁶

Gazzâlî ulaştığı mükemmel Tanrı fikrinden bahsederken sadece insandan değil çevredeki nizam ve düzenden de örnekler vermektedir:

“Yaz mevsimi kış ve bahardan sonra meyvelerin olgunlaşması için en uygun mevsimdir, sonbaharda rüzgarların etkisi ile hava temizlenir, yazın oluşan mikroplar kırılır ve zaman ekip dikmeye elverişli hale gelir. Daha nice güzelliklere sahip olan bu mevsimlerdeki geçişler canlıları şok edecek biçimde değil de zamanla, oldukça yumuşak bir biçimde gerçekleşir. İşte bütün bu olaylar Allah'ın evreni ilahi nizamı ile kusursuz bir biçimde işlediğini gösterir.”⁹⁷

Gazzâlî'ye göre insanlar imtihan için dünyaya gönderilmişlerdir ve dünya ahiretin tarlası olmak için vardır. Ayrıca insana imtihan için gerekli olan zihni ve fiziki özellikler verilmiştir. Ayrıca bu imtihanı kolaylaştırmak için de peygamberler göndermiştir. Bundan dolayı insanlar dünya hayatında yaptıklarından dolayı ödüllendirilecek veya cezalandırılacaklardır.⁹⁸

Her varlığın varoluşunda kendinden değil Allah'tan gelen bir mevcutluğu vardır. Hakiki varlık yalnızca Allah'tır. O'nun varlığı başka bir yerden gelmemiştir, O'nun varlığı kendi zatındadır ve O'nun dışındaki her şey geçicidir.⁹⁹

Düşünce ve görüşlerinden çıkardığımız sonuçlara göre Gazzâlî, herkesi sorgusuz, körü körüne taklitten uzaklaştırmayı amaçlamaktadır. Onun amacı insanları düşünmeye yöneltmek ve gerçek bilgiye ulaşmaları için onlara yol göstermektir. Onun gerçek bilgi arayışını Yunan'daki septisizm gibi görmek doğru olmasa gerektir. Çünkü

⁹⁵ Terkan, a.g.e., s.91-92.

⁹⁶ Terkan, a.g.e., s.93.

⁹⁷ Gazzâlî, Yaratılış Hikmetleri, çev. Mehmet Akıncı, (6. Baskı), Nefes Yayınları, İstanbul, 2018, s.20.

⁹⁸ Terkan, a.g.e., s.93.

⁹⁹ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, Gazzâlî'nin Mektupları, çev. Merve Kelebek, (...Baskı), İnkılâb Yayınları, İstanbul, 2017, s.37.

gerçek bilgiye ulaşmanın imkânsızlığını savunan Septiklerin aksine Gazzâlî gerçeğin bilgisine ulaşmanın yollarını aramaktadır.¹⁰⁰

Gazzâlî'nin hakikat arayışı yolundaki gayreti ve çalışmaları hem İslam hem Batı dünyasında yetmiş bir çok filozof için örnek ve yol gösterici nitelikte olmuştur. Örneğin, yöntemsel şüphesi ile İbn Heysem ve Descartes'e, aklın bilgi edinme gücü ve sınırlarını belirlemede Kant'a, indeterminist düşünceleri ile Hume'a, kalp gözü düşüncesi ile Pascal'a önderlik etmektedir. Adı geçen filozofların vermiş oldukları örneklerin dahi Gazzâlî ile benzer olması, onların Gazzâlî'den haberdar olduğunu göstermektedir.¹⁰¹

¹⁰⁰ Uyanık, Mevlüt, Akyol, Aygün “*Meşşai Felsefe Eleştirisi: İmam-ı Gazzâlî Örneği*”, İslam Felsefesi, ed. İsmail Erdoğan, Enver Demirpolat, (2. Baskı), Lisans Yayınları, İstanbul, 2018, s.224-225.

¹⁰¹ Vural, a.g.e., s.284.

İKİNCİ BÖLÜM

DESCARTES VE ŞÜPHECİLİK

2.1.Descartes'in Yetiştığı Kültür Ortamı

Descartes'i ve Descartes felsefesini anlayabilmek için öncelikle onun yaşadığı dönemin siyasal ve toplumsal gelişmelerini, Rönesans sürecini ve dönemin tarihi perspektifini kısaca incelemek faydalı olacaktır.¹⁰²

Descartes'in yaşadığı 16-17. yüzyıl savaşların ve fikir çatışmalarının yoğun bir şekilde yaşandığı geniş bir alandır. Bu dönemde Rönesans ile birlikte "kiliseye köle ol" sloganı yerini "tabiata dön" anlayışını bırakmaya başlamıştır. Bu dönem sonlarına doğru hızlı bir şekilde ilerleyen matematik-fizik, tabiatın yapısının matematik kavramları ile anlaşılabilirliğini gösteriyordu. Descartes de felsefesinin ana fikrini bu bina üzerine inşa edecektir. Descartes bu metodu metafiziğe uygulayarak ayrı bir başarı elde etmiş bir düşünürdür. Descartes'in dünyaya hükmetmenin yollarını göstereceği bu metodu kutsal kitaba terstir. Çünkü kutsal kitap "Ben dünyaya hükmetmeye değil onu günden kurtarmaya geldim" diyordu. Ancak bu yüzyıl dünyaya hükmetmenin yollarını gösterme mücadelesi içerisindeydi. Kısacası bu yüzyıl modern felsefenin temellerinin atıldığı bir yüzyıldı.¹⁰³ Burada modern felsefenin de ne demek olduğuna ve döneme olan etkilerine değinmek faydalı olacaktır.

Modern felsefe, 17. yüzyılda Fransa'da Descartes ve İngiltere'de Francis Bacon ile birlikte kimlik kazanan Rönesans düşüncesi ile kendine göstermeye başlamış yeni felsefe anlayışının adıdır. Bu felsefe anlayışı Avrupa'da 18. yüzyılda ortaya çıkacak olan Aydınlanma felsefesinin öncüsü olması bakımından da önemli bir yere sahiptir.¹⁰⁴

Ortaçağ felsefesini reddeden bir düşünce geleneği olan modern felsefe, aklın ürünü olması bakımından önemli bir özelliğe sahiptir. Ortaçağ felsefesinde; felsefe, teolojinin hizmetine sunulmuş iken Descartes'in de öncülüğünü yaptığı modern felsefe geleneği sayesinde yeni bir felsefe geleneğinin temeli atılmıştır. Bu gelenek insan

¹⁰² Darıcı, a.g.t., s.28.

¹⁰³ Albayrak, Mevlüt, "Descartes Felsefesi ve Etkileri", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1994, (1): s.197-198.

¹⁰⁴ Darıcı, a.g.t., s.1.

merkezli bir felsefe ve dünya anlayışı geliştirmiştir. Bu anlayış ile ilerleyen dönemlerde hakikatin akla dayalı özgür araştırmalarla açığa çıkarılabileceği düşünülmüştür.¹⁰⁵

Modern dönem öncesinde toplumsal hayatta görülen ekonomik, siyasi, kültürel, toplumsal, dini alanlardaki çeşitli değişimler ve gelişmeler batının düşünce ile kültür anlayışında hatırı sayılır bir dönüşüme yol açmıştır. Coğrafi keşifler, Rönesans, Reform gibi köklü olaylar toplumdaki bu değişimlerde önemli ölçüde etkili olmuşlardır.¹⁰⁶

Rönesans sonrası Batı düşüncesine damgasını vuran modern felsefenin başlangıç noktasını oluşturan mekanikçi anlayış, geçmişten belirgin bir şekilde uzaklaşmayı ifade eder. Descartes ile başlayan ve mekanik felsefe olarak da isimlendirilen bu anlayış, asrın sonuna yaklaştığında kimyadan astronomiye, hava basıncından solunuma, ışığın yayılmasından hayvanların üremesine kadar evrenin birçok tarafını anlamanın ve anlamlandırmanın yeni şekli haline gelmiştir.¹⁰⁷

İşte yukarıda bahsedilen devrim niteliğindeki batı felsefesinin kurucusu aynı zamanda o dönemde yetişen önemli bilim ve düşünce insanlarından biri olan Descartes Fransa'nın Touraine kasabasının küçük bir yeri olan La Haye'de, 1596 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Joachim, Bretagne yüksek mahkemesi üyesi, büyükbabası Pierre Descartes ise bir hekimdi. Descartes, bir yaşına geldiğinde annesi Jeanne'i kaybettiğinden sütanesi, anneanesi ve ablası tarafından büyütülmüştür. Oldukça zayıf ve dayanıksız bir bünyeye sahip olan Descartes uzun süre hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁸

Descartes'i diğer düşünürlerden ayıran en önemli özellik, rahat bir ülkede ocağının başında oturarak rahat bir yaşam sürmesi ve düşünmeye (meditation) vakit bulmasıdır.¹⁰⁹

Okul hayatı Descartes için bir hayal kırıklığı olmuştur. Umduğu şeyleri bulamayarak okuldan hayal kırıklığı içinde ayrılan Descartes'e matematik haricinde

¹⁰⁵ Darıcı, a.g.t., s.1.

¹⁰⁶ Darıcı, a.g.t., s.28.

¹⁰⁷ Darıcı, a.g.t., s.34.

¹⁰⁸ Descartes, Rene, Tabiat Işığı ile Hakikati Arama, çev. Sanem Sollers, (1. Baskı), Say Yayınları, İstanbul, 2015, s.7.

¹⁰⁹ Albayrak, a.g.m., s.198.

öğrendiklerinin gerçeklik payı yokmuş gibi geliyordu. Sokrates'te olduğu gibi Descartes de hiçbir şey bilmediğine inanıyordu. Matematik ilmiyle bile elde edilen kesinlikler sadece bireysel olmayan kesinliklerdi. Şüphe etmediği tek bir şey vardı, o da Tanrı'ydı.¹¹⁰

Descartes'in son derece konfor içinde kurulmuş olan yaşamı bir süre sonra rutin bir hal almıştı. Özel geliri ile keyfi bir rahatlıkta yaşamış, öğle saatlerinde uyanmış, istediği zaman yolculuğa çıkmıştır. Sıkıntısız, büyük toplumsal başarılar ya da başarısızlıklardan uzak bir hayat sürmüştür.¹¹¹

Descartes, Faubourg St. Germain'de kimsenin kendisini rahatsız etmediği bir adrese taşınarak huzur içinde düşüncelerinin peşine düşüp dış dünya ile ilişkisini kesmiştir. Kendine ait bir ev kurma isteği duymayan Descartes'in, kendisini çevresindeki insanlarla hayatının hiçbir döneminde samimi hissetmediği için, onlarla yaşama gibi bir çabası ve arzusu da olmamıştır.¹¹²

Sonrasında hiç beklenmedik bir şekilde orduya katılmaya karar veren Descartes, 1618 de Hollanda'ya giderek Orange prensinin ordusuna maaşsız çalışan bir asker olarak katılmıştır. Ancak bu hayattan da bir süre sonra sıkılarak Almanya ve Baltık Denizi taraflarında bir yaz gezisine çıkmıştır. Sonrasında bir kez daha ordu hayatını denemeye kara veren Descartes, Tuna'nın yukarı tarafında, Bavyera Maksimilyen Dükü'nün ordusunun kış aylarını geçirmek için kamp kurduğu Güney Almanya'da küçük bir kent olan Neuburg'a gitmiştir.¹¹³

Bölgenin havası Descartes'e o kadar sert gelmiştir ki o dönemde soba üzerinde hayatını devam ettirdiği iddia edilmektedir. (Son derece tartışmalı bir konu). Anlatılanlara göre bir gün Descartes, sobanın üstünde otururken zihin gözü açılmış, gördüğü şeyler pek net olmasa da, çevresinde gördüğü şey dünyanın matematiksel bir resmini içeriyormuş gibi bir görüntüydü. Bu durum Descartes'i tüm insanlığı

¹¹⁰ Strahhern, Paul, 90 Dakikada Descartes, (çev. Murat Lu), (2. Baskı), Kaya Matbaacılık, İstanbul 1999, s.11-12.

¹¹¹ Strahhern, a.g.e., s.7.

¹¹² Strahhern, a.g.e., s.13.

¹¹³ Strahhern, a.g.e., s.14-15-17.

ilgilendiren bir matematik bilim uygulayarak bütün evrenin oluşumunun öğrenilebileceğine inandırmıştır.¹¹⁴

10-11 Kasım 1619 gecesi (zihin gözünün açıldığı gece) Descartes düşünce dünyasını derinden etkileyecek üç ayrı rüya görmüştür. Rüyasında ona matematiği tüm disiplinler için araştırma metodu şekline getirecek bir düşünsel esin verilmiştir. Descartes'e cebir ile geometri arasındaki geçişi sağlayan analitik geometrinin temel bilgi ve ilkeleri bildirilmiştir.¹¹⁵

Birbirini izleyen rüyalar sonucunda Descartes yaşamı boyunca entelektüel çalışmalar yapacağına ve Lorettolu Hanımımız'ın türbesine hac için yolculuğa gideceğine söz vermişti. Beş yılın ardından türbe ziyaretine gerçekleştirmiş olmasına rağmen yedi yıl boyunca Avrupa'da amaçsızca gezinmiş olması oldukça şaşırtıcıdır.¹¹⁶

Artık tanınan bir bilim ve düşün insanı olan Descartes, felsefe bilim alanındaki çalışmalarını Hollanda'da sürdürdüğü 1649 yılında İsveç kraliçesi tarafından kendisine felsefe dersleri vermesi için Stockholm'e çağırılmıştır. Bu çağrıyı kabul ederek giden Descartes İsveç'in soğuk hava şartlarına tahammül edememiş ve kısa sürede sağlığı bozulmuştur. Yapılan tüm müdahalelere rağmen iyileşmeyen Descartes 15 Şubat 1650 tarihinde aynı yerde ölmüştür.¹¹⁷

Bu şekilde bir hayat süren ve istediği gibi yaşayan Descartes, elli dört yıl gibi çok da uzun sayılamayacak bir ömür süresince batı felsefesi açısından son derece önemli olan birçok eserini literatüre kazandırmıştır. Bu eserlerinden bazıları şu şekildedir:

Descartes'in felsefeye dair önemli eserlerinden biri, zihni karşılaşılabileceği her durumda doğru ve sağlıklı sonuçlara varabilecek bir biçimde kullanmayı amaç edinmek üzere kaleme aldığını belirttiği "*Aklın Yönetimi İçin Kurallar (Regulae ad Directionem Igenii, 1628)*" adlı eseridir. Descartes'in en çok tanınan kitaplarından biri de "*Yöntem Üzerine Konuşma, (Discours de la Méthode, 1637)*" adlı eseridir. Hatayı önlemenin ve doğru bilgi edinmenin önemine vurgu yapmasının yanı sıra Descartes bunun için bir

¹¹⁴ Strahhern, a.g.e., s.19.

¹¹⁵ Descartes, Tabiat Işığı ile Hakikati Arama, s.8.

¹¹⁶ Strahhern, a.g.e., s.23.

¹¹⁷ Descartes, Tabiat Işığı ile Hakikati Arama, s.9.

yöntem geliştirdiğini belirtmiştir. Ancak ilginçtir ki buradaki amacının herkese aklını iyi kullanma metodunu öğretmek değil sadece kendi aklını ne şekilde kullanmaya çalıştığını göstermek olduğunu belirtmektedir. Descartes'in beden ile ruhun gerçek farkını göstermeyi amaç edindiği bir diğer felsefe çalışması ise “*İlk Felsefe Üzerine Düşünceler (Meditationes de Prima Philosophia, 1641)*” adını taşıyan çalışmasıdır. Bu çalışmada Descartes'in vurguladığı şey şudur: İnsan kaynağından emin olmadığı her şeyden kuşku duymalıdır. Descartes'in felsefe alanında yaptığı ve onun şüphecilik ile ilgili görüşlerinin yer aldığı en önemli eserlerinden biri “*Felsefenin İlkeleri*” adlı eseridir. İki bölümden oluşan eserinde Descartes, bilgide kesinlik arayışını sistemli bir biçimde işlemiş ve gerçeğe ulaşmak isteyen bir kişinin yapması gereken şeyin bir kere dahi olsa bilginin kaynağı olan her şeyden şüphe duyması gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁸

Diğer eserleri: Ruhun Tutkuları (Traité des Passions de l'Ame, 1649), Tabiat Işığı ile Hakikati Arama, (La Recherche de la Vérité par les Lumières Naturelles, 1691), Ahlak Üzerine Mektuplar (Letters Sur la Morale).

Bilime ilişkin yapıtları: Kırılma Üzerine (La Dioptrique, 1631), Dünya ya da Işık İncelemesi (Le Monde, ou Traité de la Lumière, 1633), Meteorlar (Les Météores, 1635), Geometri Üzerine (La Géométrie, 1636).¹¹⁹

2.2. Descartes ve Şüphecilik

Descartes aslında en geniş şekilde, “Cogito, ergo sum.”- “Düşünüyorum, öyleyse varım.” sözünü söyleyen kişi olarak bilinmektedir. Bu kısa sayılabilecek söz onun teorisinin ilk ilkesi idi. Felsefe üzerinde günümüze dek ciddi bir etkisi olan Descartes'in metafizik teorisi son derece ayrıntılı bir teoridir.¹²⁰

Descartes yukarıdaki sözü söylemeden, bu ilkeye ulaşmadan önce uzunca bir şüphe etme dönemi geçirmiştir. Sorgulamalarına okul yıllarında başlayan Descartes, okullarda öğretilen bilgilerin bireyin bilgisini artırmadığını savunup, yeni bilgiler elde

¹¹⁸ Descartes, Tabiat Işığı ile Hakikati Arama, s.10.

¹¹⁹ Descartes, Tabiat Işığı ile Hakikati Arama, s.11-12-13-14.

¹²⁰ Sorell, Tom, Düşüncenin Ustaları Descartes, çev. Cemal Atila, (1.baskı), Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2002, s.9.

edebilmek için ilk olarak önceki bilgilenme şekillerini tenkit edip kendi deneyimlerini bizlere şöyle aktarır:¹²¹

“Çocukluğumdan beri bilimlerle beslenmiştim. Onlarla, yaşama yararlı olan tümüyle aydınlık ve güvenli bir bilginin kazanılabileceğine inandırıldığım için onları öğrenmeye son derece istekliydim. Ama tüm dersleri tamamlayıp alışıldığı üzere bilginler arasına alınca tümüyle görüş değiştirdim. Çünkü kendimi öylesine kuşkuyla ve yanılgıyla sarılmış buluyordum ki öğrenmeye çabalamaktan kazancım ancak giderek bilgisizliğimi ortaya çıkarıyor olmamı diye düşünüyordum.”¹²²

“...Bu nedenle, yaşım öğretmenlerime bağımlılıktan çıkmama elverir olunca bilimsel araştırmaları tümüyle bıraktım.... Böylece doğal ışığımızı karartabilen ve bizi doğruyu anlamaya daha az yatkın kılabilen pek çok yanıştan kendimi yavaş yavaş kurtarıyordum”¹²³

Descartes, okullarda kendisine öğretilen bu bilgi edinme yöntemleri hakkındaki görüşlerini şöyle dile getirmiştir:

“Gençliğimde, felsefe disiplinleri arasından mantığı, matematik bilimler arasından da geometricilerin analizi ile cebiri biraz incelemiştim. Bunlar, tasarımın gerçekleşmesinde işime yarayabilecek üç sanat veya bilimdi. Fakat yakından inceleyince gördüm ki, mantık, kıyasları ve başka birtakım kuralları ile yeni bir şey öğretmekten ziyade, belli şeyleri başkalarına açıklamaktan başka bir şeye yaramıyor. Mantıktan yararlanmak, yontulmamış bir mermerden, bir Minerva heykelini çıkarmak kadar güçtür. Eskilerin "analiz"i ile yenilerin "cebir"ine gelince; onlar çok fazla derecede soyut konulardan bahsetmelerinden ötürü kullanışsız görünmektedirler. Analiz, hayal gücünü zorlamaksızın, anlayışı işleyip geliştirememiş; cebir ise, zihni işleten bir bilim olacak yerde, karışık ve karanlık bir sanat haline gelmiştir.”¹²⁴

Gençlik yıllarından itibaren birçok yanlışı doğru olarak benimsediğini fark eden Descartes, hayatındaki her şeyi söküp atarak meseleye en başından başlaması gerektiğini düşünmüştür. Ona göre bilgide ve felsefede yeni bir şeye başlamanın yolu budur.¹²⁵ Descartes’in şüphesinin başlangıcındaki ünlü görüşlerinin bazıları kısaca şu şekildedir :

¹²¹ Darıcı, a.g.t., s.51

¹²²Descartes, Rene, Yöntem Üzerine Konuşma, çev. Afşar Timuçin, Yüksel Timuçin, (3. Baskı), Bulut Yayınları, İstanbul, 2015, s.21-22.

¹²³ Descartes, Yöntem Üzerine Konuşma, s.25-26.

¹²⁴ Descartes, Yöntem Üzerine Konuşma, s.31-32.

¹²⁵ Darıcı, a.g.t., s.52.

1. “Tek bir güvenli neticeyle dahi sonuçlanmayan her şeyden bıktım, kalıcı olan kesinlik istiyorum artık. Bunu elde etmek için yapacağım ilk şey de, şüphecilği en aşırı noktaya kadar götürmek olacaktır. Bana önceden kesinmiş gibi görünen her şeyden, olası bir sebepten dolayı kuşku duyarsam ve ondan sonra, kuşkunun her türünden emin olan bir kesinlik elde edersem, işte o zaman bu kesinlik, daha ileride elde edeceğimiz her türlü bilginin zeminini oluşturacaktır.”
2. “Benim dışımdaki nesnelere varlıklarından, bedenimin varlığından, hatta, kaçınılmaz olsalar bile, matematiksel gerçeklerden şüphe duyabilirim. Zira beni kötü biri yaratmış ve beni, öznel kesinliğime rağmen, aldanmaya yönelik olarak biçimlendirmiş olabilir. Böyle bir durumda savunmasız olurum ve herhangi bir bilginin, en önemli kanıtları karşısında dahi, gerçeği bulamayabilirim. O zaman bir tek gerçeği dahi tanıyamam; ancak, aldatıldığımdan kuşku duyduğum sözleri onaylamayarak, o yalancı yaratıcıya karşı savunmaya geçebilirim. Acaba bunun sonucunda, hiçbir sözü onaylayamayacak duruma gelir miyim?”¹²⁶

Descartes’in şüphe ile ilgili olarak ele aldığı ilk olasılık hayatın bir rüya olabileceği olasılığıydı. Rüyalarımızdan uyandığımızda genellikle doğru bulmadığımız şeylere inanırız ve rüya esnasında gördüğümüz yer ve şartlarda olmamanın şaşkınlığını hissederiz. Kısacası rüyalar bizi yanıltabilir. Şu anda bir rüyada olmadığımızı söyleyebilir miyiz? Eğer bunu söyleyemiyorsak, belki de bugüne kadar deneyimlediğimiz her şey yanlıştır.¹²⁷

Descartes rüya konusunda şunları söylemektedir:

“(…) üzerinde inceden inceye düşününce (...) uyanıklığı uykudan ayırt etmeyi sağlayacak kesin belirti bulunmadığını o derece açıklıkla görüyorum ki şaşırıp kalıyorum ve şaşkınlığım nerdeyse beni uyanırken uyumakta olduğuma inandıracak raddeye vardırıyor. O halde hayatın devamlı bir uyku olmadığından, duyular vasıtasıyla öğrenilen her şeyin yanlış olmadığından nasıl emin olunabilir? Mademki duyular insanı bir kez olsun yanılgıya düşürmüştür, o zaman onlara güvenmemekte son derece haklı olunur. Bu bakımdan, Descartes için; duyular yoluyla elde edilen veriler, temel ilke, başka bir ifadeyle, sağlam dayanak noktası olmaktan uzaktır.”¹²⁸

Yukarıda da belirtildiği gibi duyuların kesin bilgi kaynağı olamayacağını ancak bunun gerçek bilgiyi bulmaya engel de olmayacağını Descartes şu şekilde ifade etmektedir:

¹²⁶ Jaspers, Karl, Descartes ve Felsefe, (çev. Akın Kanat), (1. baskı), İlya İzmir Yayınevi, İzmir, 2005, s.13-14.

¹²⁷ Sorell, a.g.e., s.73.

¹²⁸ Sadıkoğlu Yolcu, Çiğdem, “Descartes’te Bilgi ve Doğruluk Problemi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Kırklareli, 2016, s.55.

“Duyuların bazen bizi aldattıklarını çok iyi biliyorum. Duyular, hasta birinin bütün etleri acı bulduğu zamanda olduğu gibi ya da, bize aslen oldukları kadar büyük görünmeyen yıldızlara bakınca olduğu gibi, eşyadan çok uzak buldukları ya da genel olarak doğal yapılarına göre serbestçe hareket etmedikleri zaman bizi aldatırlar. Ama duyuların tüm kusurlarını görebilmek öyle kolay olmasa da, bu kusurların şimdi sizi gördüğümünden, bu bahçede gezindiğimden, güneşin bizi aydınlattığından emin olmama engel olmadıklarını da söylemeliyim, kısacası genel olarak duyularına dokunan her şey gerçektir.”¹²⁹

Duyular ile elde edilen yargılara güvenmemesi gerektiği sonucuna ulaşan Descartes matematiksel yargılardan da şüphe edilip edilemeyeceğini dair düşüncelere kapılır ve felsefe tarihinde nadir karşılaşılabilecek bir biçimde matematiğin savlarını da şüphecilik karşısında başarısızlığa uğratar. Şüpheciliğinin matematiğe dair yargılarını anlatabilmek meşhur “kötü cin” çıkarımını devreye sokar. Bu argüman Descartes’in şüphecisi argümanlarının en üst düzeyini temsil eder. Kötü cin argümanına göre $2+3=5$ gibi şüphe götürmez matematiksel yargılar, bizleri dizgesel bir şekilde aldatmak isteyen Tanrı’nın (ya da kötü bir cinin) oyunu olabilir. Bu toplamlar belki de başka bir rakam iken kötü niyetli bir varlık bizim her defasında yanılmamızı istiyor olabilir. Aslında böylesi güçlü ve kötü bir varlık matematikteki sistemleri bile değiştirerek bizimle alay ediyor olabilir. Bu şekilde matematiksel yargılardan da şüphe edilebileceğini öne süren Descartes matematiğe olan güveni sarsmak istemektedir. Bakıldığında saçma gibi görünen bu argümanın milyonda bir de bile olsa mümkün olabileceği ihtimali şüpheciliğin ortaya çıkmasına ve geriye güvenilebilecek hiçbir şeyin kalmamasına neden olmaktadır. Bu ihtimali kesin olarak yok edebilecek hiçbir veriye sahip değiliz.

130

Matematik biliminden dahi “kötü cin” olarak adlandırdığı argüman ile şüphe duyan Descartes sonrasında şüpheciliğini en üst noktaya taşıyacak ve Tanrı’nın var olduğundan da şüphe edecektir.

Nihayet Tanrı’nın varlığından da şüphe duyan Descartes şüpheciliğini en ileri seviyesine ulaştırmıştır. Bu konuda Descartes şöyle söylemektedir:

¹²⁹ Descartes, *Tabiat Işığın ile Hakikati Arama*, s.42.

¹³⁰ Esenyel, Adnan, “*Descartes ve Hume’de Şüpheli Bilgi Fikri*”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, (24): s.249-250.

“Bizi yaratan Tanrı’nın hoşuna giden her şeyi yapabildiğini duyduğumuz ve belki de en iyi bildiğimizi saydığımız şeyler üzerinde bile, her zaman aldanacak biçimde yaratıp, yaratmadığını da bu ana değin bilemediğimiz için, tüm bu şeylerden kuşkulanacağız. Çünkü mademki Tanrı, daha önce aldanmamıza olur demiştir; o halde neden her zaman aldanmamıza olur demesin?”

Böylece Tanrı’nın varlığından da şüphe duyan Descartes için kuşkulu olmayan hiçbir şey kalmamıştır. Öyle ki:

“...hayatım boyunca rüya görüp görmediğimi bir yana bırakıp, zihnime ancak duyular yoluyla girdiğini sandığım bütün düşüncelerin, tıpkı uyuduğum zamandaki, gözlerim kapalı, kulaklarım tıkalı olduğu, özetle duyularımdan hiçbirinin ortada olmadığı zaman zihnimde oluşan düşünceler gibi, zihnimde kendiliğinden oluşup oluşmadığından kuşku duymaya başlayacağım. Dolayısıyla, dünyada siz var mısınız, yer var mı, güneş var mı diye kuşku duymakla da yetinmeyeceğim, ama gözlerim var mı, hatta sizinle konuşuyor muyum, siz benimle konuşuyor musunuz, diye de kuşku duyacağım, kısacası her şeyden kuşku duyacağım.¹³¹

2.2.1. “Cogito Ergo Sum. (Düşünüyorum O Halde Varım.)” İlkesi

Descartes’in, “*Düşünüyorum, öyleyse varım.*” ilkesi Ortaçağ felsefesinin en can alıcı aşaması olmuş ve bir kırılma noktası teşkil etmiştir.¹³²

Hiçbir şeyi kesin olarak bilebileceğimiz bir yol olmadığını söyleyen Descartes varoluşumuzun bile bir hayalden ibaret olabileceğini savunmuştur. Ona göre reddedilemeyecek bir tek şey vardır, o da bireyin kendisidir. Buradan yola çıkan Descartes felsefedeki en ünlü sözü ile sonuca varır; “*Düşünüyorum öyleyse varım (Cogito ergo sum).*”¹³³

Şüphesinin zirvesine, son sınırına ulaşan Descartes, burada aradığı hakiki bilgiyi bulmuştur. Bu bilgi, şüphe ediyor olmasının bilgisidir. Şüphe edebilmek, için var olmak gerekiyordu ve eğer var olmasaydı şüphe edemezdi.¹³⁴ Bu ilkeye nasıl ulaştığı ile ilgili olarak Descartes şunları söylemektedir:

“Kuşku duyuşum ve yargımı radikal bir şekilde esirgiyor olmam konusundaki kararımın neticesinde, bir şeyin farkına varıyorum. Bütün kuşku gerekçeleri haklı olsalar da, bir şey

¹³¹ Descartes, *Tabiat Işığı ile Hakikati Arama*, s.20-21.

¹³² Ardiç, a.g.t., s.114.

¹³³ Strahhern, a.g.e., s.44.

¹³⁴ Descartes, *Tabiat Işığı ile Hakikati Arama*, s.21.

kesindir: Düşündüğüm zaman, hatta baskı altında düşünerek, yanıldığım zaman dahi, kendi varlığımdan eminim (düşünüyorum, o halde varım.). Bu gerçeğe şüpheyile yaklaşmam artık. Beni yaratan kötü biri, beni her konuda yanılsa dahi, varlığım konusunda beni aldatamaz. Var olduğumu, bütün o yanılgının içinde dahi bilirim. Artık su götürmez bir kesinlik elde ettiğime göre, bu sağlam zemin üzerinde nasıl ilerleyebileceğim sorusuna yönelebilirim.”¹³⁵

Descartes’e göre düşünmekten uzaklaşmak aynı zamanda var olmaktan kesilmek demektir. Var olmak aynı zamanda zihinsel süreçlere bağlı olmak anlamına gelir. Düşüncenin taşıdığı bütün özellikler varlığın algılanması için apaçıktır. Onun; “Düşünüyorum, öyleyse varım.” önermesi de insanın varlığına algılamasının yanında bilgiyi kavraması anlamına da gelmektedir. ¹³⁶

Şüphenin aynı zamanda bilgi olduğunu söyleyen Descartes, düşünmek olmazsa şüphenin da olmayacağından bahsetmektedir. Descartes şüphe ile bilginin aynı anlama geldiklerini şu şekilde anlatmaktadır:¹³⁷

“Kuşku duyduğum doğruysa, ki bunda hiç kuşku yok, düşündüğüm de ayı derecede doğrudur. Peki, kuşku belli bir şekilde düşünmek değil de ne? Doğrusu bir şekilde düşünmeseydim, kuşkulanıp kuşkulanmadığımı hatta var olup var olmadığını bile bilemeyecektim. Ancak varım, var olduğumu da biliyorum; bu gerçekleri biliyorum, çünkü kuşku duyuyorum, yani dolayısıyla düşünüyorum.” ¹³⁸

Descartes; “Düşünüyorum o halde varım.” ilkesinin bir sonuç olmadığını üzerine basa basa ifade etmiştir. Çünkü Descartes bu ifade ile kendisi ile ilgili olarak var olduğunu düşündüğünü idrak ettiğini belirtmiştir. Yani bu söz dolaysız bir kesinliğin değil kendisine ait bir öz kesinliğin söz konusunu olduğunu hissettirmek içindir. ¹³⁹

“Düşünüyorum, öyleyse varım.” ilkesiyle var olduğunu kanıtlayan Descartes, ardından Tanrı’nın ve evrenin varlığını kanıtlamaya çalışır. İlk olarak, Descartes, Tanrı’nın mevcudiyetini şu şekilde kanıtlar:

"Madem ki, şüphe ediyorum, o halde varım; fakat kendimde bu şüphe denilen eksikliği görmem, bende, tam ve olgun fikirlerinin bulunmasını, dolayısıyla bu fikirlerin biricik anlaşılır nedeni

¹³⁵ Jaspers, a.g.e., s.14.

¹³⁶ Altuner, İlyas, “*Descartes Felsefesinde Kuşkudan Bilgiye Geçiş ve Zihnin Kendini Kavrayışı*”, Beytulhikme An International Journal of Philosophy, 2011/V (1): s.105.

¹³⁷ Altuner, a.g.m., 2011/V (1): s.104.

¹³⁸ Descartes, *Tabiat Işığı ile Hakikati Arama*, s.54-55

¹³⁹ Jaspers, a.g.e., s.16-17.

olan Tanrı'nın var olmasını gerektirir; hatta olgun, sözüne sadık, aldatmaz bir Tanrı'nın varlığını gerektirir. Eğer, zihnimin, bir şeye ait olduğunu açık ve seçik olarak gördüğü her şey, gerçekten o şeye aitse, gerçek varlığın bir olgunluk olduğu ve onsuz Tanrı'nın mutlak olgunluğunu tasavvur edemeyeceğim şüphesizdir. Sonuç olarak, *Tanrı, gerçekten ve zorunlu olarak vardır*. Ancak böyle bir Tanrı, açık ve seçik fikirlerimi garanti ederek, ruhla bedenin gerçek aynılığını temin eder".¹⁴⁰

Kısaca Descartes bilmenin şüphe etmekten daha büyük bir yeti olduğunu görüp, olduğundan daha yetkin bir şeyi düşünmeyi nereden öğrendiğini araştırarak daha yetkin bir varlığa yani Tanrı'nın varlığına ulaşmıştır.¹⁴¹

Tanrı'nın ve dış dünyanın bizi aldatmayacağı düşüncesine varan Descartes, sonrasında dış dünyaya ilişkin verdiğimiz kararlardan niçin yanıldığımızı araştırır. Descartes'e göre yanılmalarımızın sebepleri çocukluğumuzda edindiğimiz "peşin hükümler"dir. Bu peşin hükümleri unutmamamız bizi yanılgıya düşürmektedir. Descartes bu hususta şunları söyler:

" ... Yanılmam, Tanrı'nın bana verdiği doğruyu yanlıştan ayırt etme yetisinin bende sonsuz olmadığındandır... Yani insan yanılabilir ve bunun sebebi de peşin hükümlerimiz ya da irademizdir." ¹⁴²

2.2.2.Descartes'in Yöntemini Dayandırdığı Dört İlke

Ortaçağ dönemi için bir başkaldırı olarak ortaya çıkan Rönesans düşüncesinin, bilgi edinme amacıyla başvurduğu kaynaklar, gözlem ve deneydi. Ancak gözlem ve deneyin ne şekilde, hangi kurallar izlenerek yapılması gerektiğine dair bir atılım gerçekleşmemişti. 17. yüzyıl felsefesinin önemli temsilcilerinden olan Descartes'in yöntem arayışına girmiş olması bu eksikliği tamamlayacak niteliktedir.¹⁴³

Descartes'e göre var olan bu kadar yanlışın sebebi akıl değil, doğru yöntemin bulunamamış olmasıdır. Çünkü ona göre asıl olan sağlam bir zihne sahip olmak değil, onu nasıl kullanacağını bilmek ve onu iyi kullanmaktır. Bunun için de doğru adımları

¹⁴⁰ Öktem, a.g.m., s.318.

¹⁴¹ Descartes, Yöntem Üzerine Konuşma, s.44-45.

¹⁴² Öktem, a.g.m., s.319.

¹⁴³ Descartes, Rene, Akıl Yönetimi İçin Kurallar, çev. Engin Sunar, (4. Baskı), Say Yayınları, İstanbul, 2019, s.14.

izlemeye yardımcı olacak bir metoda ihtiyaç vardır. Descartes bu gereksinimi karşılamak amacı ile yöntem görevi görecek disiplinler bulmak için çalışmaya başlar.¹⁴⁴

Descartes her tür zenginliğe rağmen kargaşanın hakim olmasının sebebinin doğru ve yanlışın güvenilebilecek bir şekilde ayırt edilmemiş olduğundan kaynaklandığını görmüştür. Bu nedenle başarılı bir felsefenin ilk şartının anlaşılabilir ve bilinçli bir yöntemi olması gerektiğini düşünmüştür. Asıl görevinin de bu yöntemi yaratmak olduğu fikrini varmıştır. Descartes yöntemi asıl konu haline getirerek nihayet felsefesini başlatmıştır.¹⁴⁵

Descartes, gerçek ve net bilgiye varabilmek için öne sürdüğü metot ve bu metodun kuralları ile ilgili şunları söylemiştir:

"Benim, yöntemden anladığım, şaşmaz ve kolay kurallardır. Bu kurallara uyan kişiler, hiçbir zaman doğruyu yanlış yerine almayacak ve boş emeklerle kendilerini yormadan, yavaş yavaş bilgilerini arttırarak, bütün şeylerin doğru ve kesin bilgisine ulaşacaklardır... Başka insanların yaptığı gibi, sanatın yardımından ziyade, tesadüfün lütfu ile yapılan düzensiz, boş araştırmalarla değil de, uzun tecrübelerle bulduğum şaşmaz kurallarla hakikate vardığımı gördüm."

Bu yöntemin kurallarına gelince: Bunlar, Descartes'e göre, *apaçıklık*, *analiz*, *sentez (sıra)* ve *sayış* olmak üzere dört tanedir.¹⁴⁶ Yöntem Üzerine Konuşma adlı eserinde Descartes bu kuralları bizzat şu şekilde açıklamaktadır:

"Birincisi, doğruluğunu apaçık bilmediğim bir şeyi, doğru diye almamak yani acelecilikten ve önyargıdan özenle kaçınmak, yargılarımda zihnime açık ve seçik bir biçimde gelen ve hiçbir biçimde kuşkuya koyamadığım şeylerin dışında herhangi bir şeyi tanımamak.

İkincisi, inceleyeceğim güçlüklerden her birini olabildiğince parçalara ayırmak ve onları en iyi çözümlenebilecek duruma getirmek.

Üçüncüsü, düşüncelerimi en basit ve tanınması en kolay olan nesnelere başlayarak ve yavaş yavaş derece derece ilerleyerek en karmaşık bilgilere kadar götürmek ve doğal olarak birbiri ardından gelmeyen şeyler arasında da bir düzen varsaymak.

Sonuncusu, her yerde bütünsel saymalar ve en genel gözden geçirmeler yaparak hiçbir şeyi dışta bırakmadığımdan güvenli olmak."¹⁴⁷

¹⁴⁴ Descartes, Aklın Yönetimi İçin Kurallar, s.15.

¹⁴⁵ Jaspers, Karl, a.g.e., s.48.

¹⁴⁶ Öktem, a.g.m., s.325.

Descartes'in açıklamalarına ek olarak bu kuralın maddelerini tekrar gözden geçirecek olursak şunları söyleyebiliriz:

Apaçıklık kuralı; öyle olduğu net olarak bilinmeyen hiçbir şeyi gerçek olarak kabul etmemek gerektiğini belirtmektedir. Descartes'e göre akıl, apaçık şeyle karşılaştığında hemen sezış meydana gelir. Yalnızca sırf akıldan meydana gelmeyen insanın aceleci olmak ya da peşin yargıları saplanmak gibi engelleri de bulunmaktadır. Bütün bunlardan kurtulmanın yolu ise apaçıklığa dayanmaktır.¹⁴⁸

Descartes'in ikinci kuralı olan analiz; incelenecek olan meselelerin tek tek daha iyi çözümleyebilmek için, olabildiğince ve gerektiği kadar çok parçalara ayırmak demektir. Eğer karmaşıklık içeren bir problem küçültülür yani daha anlaşılır ve basit hale getirilirse zihin o şeyin gerçek bilgisine daha rahat varacaktır.

Yöntemin üçüncü kuralı olan sıra (sentez) kuralı, "en basit ve anlaşılması en kolay nesnelere başlayıp, yavaş yavaş ve basamak basamak ilerleyerek en bileşik olanların bilgisine yükselmek için, düşüncüyü sıra ve düzene göre yürütmek ve birbirleri ardınca doğal olarak, sıralanmayanlar arasında bile bir sıra ve düzen varsaymak" anlamına gelmektedir.

Yöntemin dördüncü ve son kuralı olan sayış ise varılan bilgiyi elde ederken hiçbir şeyi atlamadığımızdan şüphe duymamak için, eksiksiz sayımlar yapmamız ve geçtiğimiz tüm aşamaları hiçbir şeyi atlamadan gözden geçirmemiz gerektiğini belirtir.¹⁴⁹

Descartes'in apaçıklık, analiz, sıra ve sayış gibi dört kural çerçevesinde devam ettirdiği araştırma süreci ile doğanın gerçek bilgisine ulaşılabileceğini ileri sürdüğü görülmektedir.¹⁵⁰

Görüldüğü üzere Descartes'in sistemi sadece kesinlik üstüne kurulu olan, ön yargı ve tahminlerden arınmış, bütün bilgiye kapsayan, ayrıca bütün bilgiyi birleştirecek olan bir sistemdir.¹⁵¹

¹⁴⁷ Descartes, Yöntem Üzerine Konuşma, s.32.

¹⁴⁸ Descartes, Akılın Yönetimi İçin Kurallar, s.17-18.

¹⁴⁹ Descartes, Akılın Yönetimi İçin Kurallar, s.24.

¹⁵⁰ Descartes, Tabiat Işığı ile Hakikati Arama, s.26.

2.3. Descartes'in Şüpheden Kurtulup Sağlam Bilgiye Ulaşması

Şüphesini en aşırı uca taşıma cesaretini gösteren Descartes, düşünme tarzı ile, düşünme tarzının bağımsız oluşu ile de örnek teşkil etmektedir ve etki sahibidir diyebiliriz. Descartes felsefesi ile her şeye hâkim olmayı tasarlamıştır.¹⁵²

Septik argümanını matematikten dahi şüphe edecek kadar ileriye götüren Descartes'in şüphesi septiklerin amaç haline getirdikleri şüphelerinden farklıdır. Descartes şüpheyi bir amaç değil bir araç, bir yöntem olarak kullanmıştır. Onun şüphesi kendiliğinden ortaya çıkan bir şüphe değil, bizzat düşünülerek aklın ve iradenin gücü ile hakikati aramaya yönelik bir şüphedir. Yani metodik bir şüphedir.¹⁵³

Duyuların yanıltıcı olduğu sonucuna ulaşan Descartes, dış dünyanın bilgisine zihin aracılığı ile ulaşabileceğini düşünerek zihninde bulunan tüm kavramları dikkatlice incelemeye tabi tutmaya başladı. Zihin kavramlarını ayrıntılı bir biçimde, tek tek inceleyen Descartes'in dikkatini her şeyi bilen, her şeye gücü yeten ve son derece eksiksiz bir varlığın kabulü kavramı çekmiştir. Bütün bu düşünceyi nereden edinmiş olabileceğini sorgulamaya başlayan Descartes, bunun kendisinden kaynaklanıyor olamayacağı, insanın eksiksiz ve mükemmel bir varlık olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bu noktada bu düşünceyi zihne sağlayacak olan tek bir varlık olasılığı kalmaktadır. O da Tanrı'dır. Descartes aslında bilmenin şüphe etmekten daha kusursuz bir yeti olduğunu görmüş, eksiksiz olmadığı gerçeğinden yola çıkarak eksiksiz bir varlığın olduğu bilgisine ulaşmıştır. Böylece Descartes, "Düşünüyorum o halde varım." hakikatinde sonra ikinci bir gerçek olan "Tanrı vardır" hakikatine ulaşmıştır. Buradan hareketle Tanrı'nın mükemmel olduğu ve mükemmelliğin aldatmakla bağdaşmayacağı düşüncesine varan Descartes, Tanrı var ise dış dünya da var olmalıdır sonucuna ulaşmıştır.¹⁵⁴

¹⁵¹ Strahhern, a.g.e., s.31.

¹⁵² Jaspers, a.g.e., s.137.

¹⁵³ Öktem, a.g.m., s.311.

¹⁵⁴ Descartes, Tabiat Işığı ile Hakikati Arama, s.23.

Şüphe krizinin sonucunda bilincinin var olduğunu ortaya koyan, buradan Tanrı'nın var olduğuna ulaşan ve varlıklar dünyası düşüncesini oluşturan Descartes şüphesini yıkmış ve hakikati elde etmiştir.¹⁵⁵

Descartes'e göre şüphe araştırmacı için bazen bir kılavuz niteliği taşımaktadır. Bu kılavuz sayesinde araştırmacı hakiki bilgiye ulaşacaktır. Bu kılavuz ile birlikte araştırmacı sonuna kadar yürüyecek ve istenilen bilgi elde edilecektir.¹⁵⁶

Descartes'e göre bilgisi arttıkça merakı da artan insan için öğrenme isteği, çaresi olmayan bir hastalık gibidir.¹⁵⁷

Şüpheciliği gençlik yıllarına kadar dayanan Descartes, bilimlerin maskelendiğini bu maskelerin indirilerek güzelliklerin meydana çıkarılması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁵⁸

O halde Descartes'in şüpheciliğinin akılcı, gerçeğe ulaşmak için yapılan planlı ve entelektüel bir şüphe olduğunu, inanca dair varlıksal bir şüphecilik değil aklın yöntemsel bir şüphesi olduğunu söyleyebiliriz. Onun şüpheciliği bir inançsızlık uçurumuna yuvarlanmak değil, hakimiyetini elden hiç bırakmadığı bilinçli bir fiildir.¹⁵⁹

Descartes'e göre insanın yaşam içerisinde yapacağı çok fazla iş vardır. Birey hayatının belli zamanlarını yararlı işler yapmaya da ayırmak zorundadır. Bu yararlı işlerin neler olduğunu da ona yalnızca kendi akli öğretecektir. Ancak dünyaya geldiğinde hiçbir bilgisi olmayan insan, bütün bunları kendisi öğrenmek zorundadır. Hem sağlam ve güvenilir bilgiler edinmek hem de kötü bilgilerden kurtulmak zorunda olan insan, bütün bunları yapabilmek için ya çok yüksek bir yaratılışa sahip olmalı ya da bir bilgenin derslerinden yararlanmalıdır.¹⁶⁰

Daima akli ön planda tutan, onu imandan da önce kabul eden Descartes Tanrı hakkında bilinmesi mümkün olan her şeyin, aklımızla mümkün olacağını söyler.¹⁶¹

¹⁵⁵ Ardiç, a.g.t., s.58.

¹⁵⁶ Altuner, a.g.m., s.6.

¹⁵⁷ Descartes, Tabiat Işığı ile Hakikati Arama, s.34.

¹⁵⁸ Altuner, a.g.m., s.7.

¹⁵⁹ Jaspers, a.g.e., s.24.

¹⁶⁰ Descartes, Tabiat Işığı ile Hakikati Arama, s.31.

¹⁶¹ Albayrak, a.g.m., s.206.

Descartes'e göre akıl sahibi bir varlık olarak insan, şüphe götürmez bir biçimde vardır ve "kötü cin" metodu bile onun var olduğu gerçeğini ortadan kaldıramaz. İşte şüphe edilemeyecek ve aksi iddia edilemeyecek olan ilke budur. Descartes şüpheli olan her şeyi dışarıda bırakarak düşünen özneyi yani "ben"i bir gerçek olarak bizlere verecektir.¹⁶²

Descartes "ben"deki özelliklerden hareket ederek Tanrı'nın varlığına ulaşmıştır. Ben gelişir değişir, Tanrı değişmez, ben sınırlıdır, Tanrı sınırsızdır, ben sonludur Tanrı sonsuzdur.¹⁶³

Descartes'e göre Tanrı kendi varlığına ait düşünceyi bir işçinin eserine işlediği gibi insanın zihnine onu yarattığı vakit işlemiştir. Tanrı konusundaki düşüncesinin doğruluğuna son derece inanan Descartes, "Bundan daha az şüphe edilebilen başka bir fikir yoktur." diyerek Tanrı'nın varlığından şüphesiz bir şekilde emin olduğunu dile getirmektedir.¹⁶⁴

İlkçağ ve Ortaçağ felsefesinde bilgi elde etmek için öncelikle nesneden hareket edip dış dünyayı yorumlamak ve sonrasında insanı ele almak gibi bir durum söz konusuydu. Descartes ise "cogito" ile bilgi teorisini temele alan bir yaklaşım sergilemiş ve öznenen yola çıkarak ilk önce kendisinin ardından da nesnenin bilgisine ulaşmaya çalışmıştır. Bu açıdan felsefenin ve bilginin çıkış noktasını nesneden özneye doğru kaydıran Descartes geleneksel felsefeden uzaklaşarak modern felsefenin ilk adımını atmış olur.¹⁶⁵

Descartes'e göre bir şey üzerinde yanılmamızın sebebi, yeterince bilgimiz olmamasından kaynaklıdır. Bütün yönleriyle anladığımız şeyler üzerine yargılarda bulunduğumuzda yanlış düşmemize imkân yoktur. Descartes'e göre yanılmamız anlama yetisinden, yani kavrama şeklimizden değil iradeden gelir. Çünkü irade seçme, tasdik etme ya da inkâr etmeye yetimizdir. Anlama yetisinin verdiği fikirler arasında

¹⁶²Esenyel, a.g.m., s.251.

¹⁶³Albayrak, a.g.m., s.209.

¹⁶⁴Ardıç, a.g.t., s.57.

¹⁶⁵Darıcı, a.g.t., s.63.

seçim yaptıran iradedir. O halde yanılma özgür iradenin iyi kullanılmayışından ileri gelmektedir.¹⁶⁶

Şüpheciligi, askıda kalan bir şüphencilik olmayıp metodik bir şüphe sistemi kuran Descartes, şüpheyi hakikate ulaşamayan bir sistem olmaktan çıkararak gerçeğe götüren bir yol haline getirmiştir.¹⁶⁷

Descartes'in yöntemsel şüphesi ve bunun üzerine yapılandığı yeni bilgi anlayışı kendisinden sonraki filozofları fazlaca etkilemiş ve modern felsefe anlayışında onun terimleri kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶⁸

Neticede olarak şu söylenebilir ki; metoda, aklın ulaşabileceği kesin bilgiye duyduğu inanç ile Descartes; Locke, Hume, Kant gibi modern filozofların müjdecisi olarak görünmektedir.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Darıcı, a.g.t., s.67-68.

¹⁶⁷ Çubukçu, a.g.t., s.103.

¹⁶⁸ Darıcı, a.g.t., s.89.

¹⁶⁹ Darıcı, a.g.t., s.96.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. Gazzâlî ve Descartes'in Şüpheciliğinin Karşılaştırılması

Gazzâlî ve Descartes'in şüphecilikle ilgili görüşlerini, ulaştıkları sonuçları ayrıntılı olarak inceledikten sonra bu bölümde iki düşünürün görüşleri karşılaştırmaya tabi tutulacaktır. Ancak unutulmamalıdır ki; iki farklı kişinin, kültür veya inancın benzer kavramları ele alıp kullanmaları, aynı şeyleri düşünüp, aynı şeyleri söylemeleri, aynı şeylere inanmaları anlamına gelmeyebilir. Aynı anlama gelseler dahi içerik veya metot bakımından farklılıklar taşıyabilecekleri göz ardı edilmemelidir.¹⁷⁰

3.1.1. Benzer Yönleri

Gazzâlî'nin şüpheciliği ile Descartes'in şüpheciliği arasındaki benzerliklerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

Her iki düşünür de çok küçük yaşlardan itibaren hakikati arama isteği ile çok fazla düşünüp çok fazla araştırmışlardır.

Her iki düşünür de toplumun büyük bir kısmının sorgulamaksızın belki de taklit yoluyla kabul ettikleri gelenek ve görenekler yoluyla benimsenen inançları reddetmişlerdir.¹⁷¹ Bu konu ile ilgili olarak düşünürlerin eserlerinde yer verdikleri benzer ifadeler şu şekildedir:

"...Çocukluk dönemimde bendeki taklit bağına çözdüm ve örf ve geleneğe dayalı inançlardan kurtuldum. Çünkü Hıristiyan çocuklarının sadece Hıristiyan; Yahudi çocuklarının sadece Yahudi ve Müslüman çocuklarının da sadece Müslüman olarak yetiştirildiklerini gördüm...Bundan dolayı içime bir arzu düştü: "İslam karakterine uygun olarak doğmanın" hakikati ile "anne-babayı, hocaları taklit ederek öğrenilip benimsenen inançların" hakikatini araştırmak ve başlangıçları telkin olan bu inançları birbirinden ayırmak istedim."¹⁷²

"Gerçekten öbür insanların göreneklerini incelerken onlarda bana güven verecek hiçbir şey bulamıyordum ve daha önce filozofların görüşleri arasında bulduğum kadar değişiklik

¹⁷⁰ Güneş, a.g.m., s.80.

¹⁷¹ Çubukçu, a.g.t., s.103.

¹⁷² Gazzâlî, el-Mûnkız, s.5.

gözlemliyordum. Öyle ki bundan çıkardığım en büyük yarar şuydu: bize çok garip ve gülünç gelen birçok şeyin genellikle öbür büyük halklarca benimsenmekten ve onaylanmaktan geri kalmadıklarını görerek ancak örneklemeyle ve alışkıyla inandırılmış olduğum hiçbir şeye tam tamına inanmamayı öğreniyordum ve böylece doğal ışığımızı karartabilen ve bizi doğruyu anlamaya daha az yatkın kılabilen pek çok yanlıştan kendimi yavaş yavaş kurtarıyordum. " ¹⁷³

Gazzâlî de ve Descartes de, duygularla elde edilecek olan bilgilerin hakikate aykırı olabileceğini düşünmüştür. Hele rüyaları örnek olarak uyanıklık halinin de bir hayal olması ihtimali, iki filozofun şüpheciliğinde de vardır. ¹⁷⁴

Hem Gazzâlî hem de Descartes "açık seçik" şüphe edilmez kesin bilgiyi aramışlardır. ¹⁷⁵ Her iki düşünür için de bu durum esas gayedir. Hakikati şiddetle arar ve bunun için de ilimleri tetkik ederler. ¹⁷⁶ Gazzâlî ve Descartes'in gerçeği aradıklarına dair söylemleri eserlerinde benzerlik göstermektedir:

"...Bilmediğim ve kesinliğinden emin olmadığım hiçbir bilgiye güvenemeyeceğimi ve onunla güven içinde olmayacağımı anladım. Güven içinde olunmayan hiçbir bilgi kesin bilgi değildir." ¹⁷⁷

"...Zira, tersine, benim bütün maksadım kendimi şüpheden kurtarmak, yani hakikati elde etmek, ve kaya ile kili bulmak için oynak toprakla kumu atmaktır." ¹⁷⁸

Anlıyoruz ki ikisi de önce dönemin bütün görüş ve düşüncelerine bakmış, ardından bütün geleneksel inançlardan kopmuşlardır.

Her ikisi de sorgulamaya önce duyu bilgisinden başlamışlardır. İkisi de rüya argümanı ile şüphelerinin en uç noktalarına varır.

Akıl bilgisinden de şüphe eden düşünürlerin ikisi de şüphe sürecinden bizzat sezgi ile kurtulmuşlardır. (Ama elbette Descartes bunları söylemek ile beraber daima akli esas almaktadır.) ¹⁷⁹

¹⁷³ Descartes, Yöntem Üzerine Konuşma, s.26.

¹⁷⁴ Çubukçu, a.g.t., s.103.

¹⁷⁵ Erek, a.g.m., s.117.

¹⁷⁶ Altuntaş, Hayrani, "'el-Munkız mine'd-Dalal" ile "Metod Üzerine Konuşma", *Arasında Bir Benzerlik Var mıdır?*, Felsefe Dünyası Dergisi, 1992, (5): s.32.

¹⁷⁷ Gazzâlî, el-Mûnkız, s.6.

¹⁷⁸ Descartes, Yöntem Üzerine Konuşma, s.53.

İkisi de Tanrı'nın varlığını, birbirine çok benzeyen ifadelerle temellendirmişlerdir.¹⁸⁰

Ortaçağ, her şeyden evvel kökü Sokrates'e dayanan şüpheyi hiç yer vermeyişiyile de belirgindi, buna karşılık hem Gazzâlî hem de Descartes şüpheyi yöntem olarak belirlemişlerdir.

Ortaçağın genel özelliği olarak skolastik düşünce tüm düşünce hayatına hakimken iki düşünür de skolastiğe tepkiliydi. (Her ne kadar Descartes'in tam olarak skolastikten kopmayı başardığı görüşü tartışmalı olsa da...)¹⁸¹

Kalbin varlığından yola çıkıp Allah'ın varlığına işaret edecek olan Gazzâlî bu durumu şöyle dile getirmiştir: “Allah'ı tanımak ve onun huzurunun güzelliğini müşahede etmek, kalbin sıfatıdır”. Gazzâlî, bu fikrini “*al-Hikme fî Mahlukat Allah*” isimli eseriyle de doğrulamıştır. İnsanın kendisine en yakın olan nefsinin, ondaki acayiplikleri ve kanıtları düşünerek Allah'ın varlığını bulabileceğini işaret etmiştir. “İnsanın kendi nefsi ve Allah'ın varlığına kendisini inandıran Tanrı vergisi aklı hakkında düşünmesi, Allah'ın mevcudiyetinin en büyük delillerindendir” diyerek Descartes'in vardığı sonuca ondan çok daha önce ulaşmıştır. Yani insanın nefsinin, aklının ve kalbinin mevcudiyetini, Allah'ın mevcudiyetini kanıt olarak göstermek istemiştir. Gazzâlî evredeki mükemmel, ölçülü düzen ve yetkinlik düşüncesine Allah'ın varlığını bir kanıt olarak göstermek istemiştir.¹⁸² Her iki düşünürün de bu konuda benzer düşüncelere sahip oldukları söylenebilir.

Eserlerinin başlangıcına baktığımızda; ikisi de okuyucuya kendinden bir şeyler anlatarak konuşma havasında yazmışlardır.¹⁸³

Descartes ; “Sen, deruni bir tefekkürle kendinin fani ve sonlu bir varlık olduğunu kesin bir şekilde kavransın, bu yüzden de kendi kendini var etmiş olamazsın. Bunu anlayınca da otomatik olarak sonsuz ve baki olan hakkında bir fikir sahibi olduğun ortaya çıkar. Ama sen bu acziyetinle, tefekkür yoluyla Tanrı'yı kuşatamazsın.” derken

¹⁷⁹ Erek, a.g.m., s.118-119-120.

¹⁸⁰ Erek, a.g.m., s.121.

¹⁸¹ Erek, a.g.m., s.114.

¹⁸² Çubukçu, a.g.t., s.104.

¹⁸³ Erek, a.g.m., s.116.

Gazzâlî ise, aynı konudaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir: “Bir kimse gözünü kapatsa, kendi bedenini unutsa ve âlemde gördüğü her şeyi gözünden silse, kendi varlığını zorunlu olarak tanır ve kendinden haberdar olur.” Çubukçu’ya göre Gazzâlî’nin bu ifadeleri “Düşünüyorum, o halde varım.” önermesinin başka bir versiyonudur ve bu konuda da her iki düşünürün söylemleri farklı coğrafyalarda ve zamanlarda yaşasalar da benzerdir.¹⁸⁴ Gazzâlî ile Descartes’in yaşadıkları dönem arasında yaklaşık beş yüz senelik bir zaman dilimi vardır. Descartes’in Gazzâlî’den sonra yaşamış olması sebebi ile onun eserlerini direk olarak okumamış olsa bile ondan haberdar olmuş ya da başka eserler vasıtası ile onun düşüncelerine rastlamış olabilir.¹⁸⁵

Benzerlikleri bir araya toparlayacak olursak kısaca şunları söyleyebiliriz: Her ikisi de daha öncesinde gerçek ve sarsılmaz olan şeyler hakkında şüpheye düşmüşlerdir. Her iki düşünürün de elde ettikleri bilgileri derinlemesine inceleyip tenkit etmeleri bir diğer ortak noktalarıdır. Gazzâlî’de bu durum çok küçük yaşlarda kendini göstermiştir. Birbirine benzer yollar takip eden Gazzâlî ve Descartes duyu organları ile elde ettikleri bilgilerden şüphe duymuşlardır. Her ikisi de rüya konusuna vurgu yapmışlardır. Rüyalardan yola çıkarak, “uyanıklık halinin de bir hayal olma ihtimali”, her iki düşünürün de ortak yaklaşımıdır. Öyle ki, duygularla ilgili tecrübe, aklın mutlak gerçeklik tezine de itirazı beraberinde getirmiştir.¹⁸⁶

Gerek Gazzâlî gerek Descartes’in şüphe nazariyesini önceden koydukları meydandadır. Telkinî bilgi duyular bilgisi ve zarurîler bilgisinden şüphede her ikisi de birleşmişlerdir. Bu şüphenin ispatı ve bundan kurtulma çaresinde de aynı yoldadırlar.¹⁸⁷

Hem Gazzâlî hem de Descartes bildikleri ve gerçek olduğuna inandıkları her şeyin kendilerine duyular yoluyla geldiğine inanmışlar, ancak düşünmeleri sonucu duyuların kendilerini aldatabileceğine inanarak her şeyden şüphe etmişlerdir. Descartes; “Şüphe ettiğim kesindir; şüphe etmek düşünmek, düşünmek de var olmak demektir. Düşünüyorum, o halde varım.” önermesinden yola çıkarak ilk önce Tanrı’nın varlığı,

¹⁸⁴ Güneş, a.g.m., s.72-73.

¹⁸⁵ Altıntaş, a.g.m., s.25.

¹⁸⁶ Güneş, a.g.m., s.73.

¹⁸⁷ Ülken, a.g.m., s.116.

ardından da âlemin varlığı düşüncesine ulaşmıştır. Sonuç olarak baktığımızda Descartes'te kuşku yerini akla olan son derece sarsılmaz bir güvene bırakmıştır.¹⁸⁸

Görüldüğü gibi iki düşünürün de şüphe yolculuğunda birbirine benzeyen fazlaca yönü bulunmaktadır.

3.1.2. Farklı Yönleri

Gazzâlî ile Descartes'in şüphecilik argümanlarındaki benzer yönlere değinildikten sonra şimdi de iki düşünürün yöntemleri arasındaki farklılıklar izah edilmeye çalışılacaktır. Her iki filozofun şüphe yöntemlerinde birtakım farklılıklar söz konusudur.

Descartes, *Metafizik Düşünceler* adlı eserine başlarken düşüncelerinin kendisini nereye götüreceğini bilememektedir, ulaşacağı sonucu en başta belirlememiş ve tahmin de etmemiştir. Ancak Gazzâlî ise *el-Munkız mine'd-dalâl*' adlı eserini yazarken hedefini ve varmak istediği yeri çok iyi bilmektedir. Gazzâlî'nin şüphesi yüce bir hakikati kanıtlamaya çalışırken; Descartes'in şüphesi yeni bir metotun belirlenmesi hedefine yöneliktir. Uzun yıllar Hollanda'da kalmış olan Descartes'in İbn Meymun (1135-1204) aracılığıyla Gazzâlî'nin düşüncelerinden haberdar olması çok yüksek bir ihtimaldir.¹⁸⁹

Gazzâlî'ye göre rüyalar duyu bilgisinin dışında bir bilgi türü için kaynak niteliğindedir, Descartes'e göre görülen rüyalar hakiki bilgiler için birer zemin oluştururlar.

Gazzâlî de Descartes da uykuda ve rüyada görülen ile gerçek idraki mukayese ederek şüpheyeye ulaşırlar. Fakat Descartes burada gerçek hakkındaki bilginin sonunda rüya ile karıştırılacağını söyler. Rüyada dahi vehmin büyültüldüğü basit bir gerçek esas bulunduğu bahseder.

Gazzâlî zarurilerin doğru olduğu fikrine Allah'ın insan kalbine verdiği Nur sayesinde ulaştığını belirtmektedir. Burada Descartes'a muhalif olarak “insanî hakikat” a sığınır ve beşerî tabiat seviyesine iner. “O nihayet insandı” der. Şüpheyi, tereddüdü,

¹⁸⁸ Çağrı, a.g.e., s.267.

¹⁸⁹ Vural, a.g.e., s.284.

bilginin yetmezliğini bu suretle izah eder. Fakat böylece Descartes'ın metotçu zihniyetinden tamamen uzaklaşır.¹⁹⁰

Gazzâlî'de hakikate ait hüküm mizan (ölçüsü), din ve Usûlûd-din (kelâm) dır: Dinle uzlaşan kimse hak yolundadır. Din usulü ile ihtilâfta olan kimse hakikat yolunu bırakmıştır. Halbuki Descartes nazarında hükmün ölçüsü Aristo mantığı, yani öncüller (mukaddem) ile neticeler arasındaki tutarlıktır. Bundan dolayı da mizan (ölçü) dinî değil aklîdir. Bu manada bütün ilimler kendilerine temel bulabilirler. Şu halde Gazzâlî ve Descartes felsefeleri arasında netice bakımından benzerlik aramak imkansızdır. Descartes önce öncülleri zihnî sezgi ile kavrayan matematikçi bir mütefekkindir ki neticeleri oradan çıkarır. Bu düşünce yolu öncüllerine sadık, tutarlı ve tabîî bir yoldur. Halbuki Gazzâlî bu yoldan ayrılarak imanın mantikî tutarlığı aşan sahasını kabul eder. Her şeyden önce düşüncenin temeli olan matematik bilgiden şüphe eder.¹⁹¹

Gazzâlî hakikati Allah inancında bulmuştur. Kendisine verilen ilahi ışık (nur) sayesinde bilgilerin gerçekliğini kabul etmektedir. Descartes ise hakikati bilimsel bilgide bulmuştur. Şüphesizliği bir yöntem olarak kullanma konusunda ortak yönleri olan iki düşünür, Gazzâlî'nin Allah'a yönelmesi ile birbirlerinden ayrılırlar. Gazzâlî bu noktada bakış açısı olarak Kur'an'ın bakış açısını benimsemiştir.¹⁹²

İki düşünür arasındaki temel fark, Gazzâlî'nin Descartes'e göre şüphesini biraz daha ileriye taşımış olmasıdır. Gazzâlî akıl yolu ile elde edilen bilginin insanı gerçek olana ulaştırmaktan alıkoyacağını düşünerek şüpheye düşmüştür. Descartes'in durumu bu kadar ileriye götürmeyip; "Ben benim, ben varım, bu kesindir. Bu ne kadar uzun süreli geçerlidir? Ben düşündüğüm sürece geçerlidir. (*cogito ergo sum.*)" ilkesine ulaşmıştır. Bu kısımda benzer verilerden yola çıkarak neden aynı sonuca varamadıkları sorusu akla gelebilir.¹⁹³ Descartes'e göre bir varlığın yardımını beklemek için şüphe etmek, gerçek olanı aramak yeterli nedenlerdir. Şüphe eden kişi aynı zamanda arayış içinde olan kişidir. Birey şüphe ettiği şeyde gerçek olanı arıyor demektir. Kişi hem şüphe edip hem de çareyi kendisinde arayamaz. Bu nedenle Gazzâlî kurtuluşu daha yüce bir

¹⁹⁰ Ülken, Hilmi Ziya, a.g.m., s.117.

¹⁹¹ Ülken, a.g.m., s.116-117.

¹⁹² Kasapoğlu, a.g.m., s.112-113.

¹⁹³ Güneş, a.g.m., s.73-74.

yerde arayarak Allah'tan beklemiştir.¹⁹⁴ Burada Gazzâlî'nin şüphesi daha derin bir kriz olarak nitelendirilebilir. Ona göre kendi varlığına ulaşmak için düşünmek yeterli bir kanıt değildir. Yani Gazzâlî, Descartes'in "Düşünüyorum, öyleyse varım." sonucuna muhtemelen çok daha önce ulaşıp, bununla yetinmeyerek daha da ötesini aramıştır. Buradan hareketle Gazzâlî'nin şüphesinin daha derin olduğu ve araştırmasını bir hakikat arayıcısı olarak daha kapsamlı yaptığı söylenebilir.¹⁹⁵

Descartes'in amacı felsefesini bir temelden başlatmaktı ve o bunu düşünme (rasyo) ile yapmayı seçmiştir. Gazzâlî ise bu varlık temellendirmesini ruhun (kalbin) hakikatini anlamak için yapmaktadır. Descartes de bazı yerlerde zihin yerine ruh sözcüğünü kullanmaktadır. Bu benzerlik açısından dikkate değerdir. Ancak burada aynı zamanda şöyle bir fark vardır; Descartes ruh ile zihni bir görürken Gazzâlî bunları ayırmaktadır. Gazzâlî'de beden ve zihnin haricinde üçüncü ve en yüksek bilme vasıtası "nefs (kalp)"tir. Gazzâlî ruh ve nefsi birbirinden ayırmaktadır. Ayrıca ruhu da iki anlamda kullanmaktadır.¹⁹⁶

Gazzâlî Tanrısal bir sezgi ile kesin bilgiye kavuştuğunu söylerken Descartes sezgi anlayışında Tanrı'dan hiç bahsetmemektedir. Dolayısıyla iki filozofun sezgi anlayışı arasındaki benzerlik bütünüyle değil ancak kısmen söz konusu olabilmektedir.¹⁹⁷

Gazzâlî ile Descartes arasındaki en önemli fark, Descartes'in yöntemini felsefeye uygulayarak Tanrı'nın varlığından cisimler âleminin varlığına geçmesi ve her konuda aritmetik gerçekliğe ulaşmasıdır. Gazzâlî ise Descartes'ten çok daha önce şüpheden kurtulup Allah'ın varlığını kendi yöntemi ile kanıtlamıştır. Ancak Gazzâlî için aklın rolü Allah'ı, Peygamberi ve ahireti tanıdıktan sonra azalmıştır. Ona göre aklın kendi başına ulaşamayacağı bilgiler de vardır. İlahi bilgiler olarak adlandırdığı bu bilgilere yalnızca kalp mantığı ile ulaşılabilir. Bu bilgilere ancak Allah yolunda çalışılarak ve mutasavvıfların yoluna girilerek ulaşılabilir.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Erek, a.g.m., s.121.

¹⁹⁵ Güneş, a.g.m., s.73-74.

¹⁹⁶ Erek, a.g.m., s.122.

¹⁹⁷ Karlı, a.g.m., s.507.

¹⁹⁸ Çubukçu, a.g.t., s.105.

Gazzâlî'nin şüphesi büyük ölçüde; onun çok yönlü bir düşünür olması, kendini yetiştirmesi sonucu elde ettiği ilmi gelişmesi, ilme aşırı derecede kıymet vermesiyle edindiği ikna olmaz bakış açısı, fikir planında bağımsız bir düşünceye sahip olma tutkusu, spekülâtif bilgiye ehemmiyet vermemesi ve hiçbir şekilde şüphe duyulmayacak sağlam bir bilgi arayışından kaynaklanmaktadır.

Gazzâlî, riyazi nitelik taşıyan ya da nâslarla çelişmeyen problemler üzerinde değil, tamamen nâs'lara muhalif olduğunu düşündüğü konular çerçevesinde filozoflara eleştiriler getirmiştir. Getirdiği eleştiriler, İslâm inancını temelde ilgilendiren konular hakkında olan meseleler üzerinedir. Konunun ciddiyeti dolayısıyla, yalnızca teolojik alanda sınırlı kalmamış, felsefede yetkinleşmiş ve Yunancayı öğrenerek, Yunan filozoflarının eserlerini orijinalinden okuyup, anlamış ve böyle bir altyapıyla meseleleri ele almıştır.¹⁹⁹

Son olarak şunu söyleyebiliriz ki her iki düşünür de kuşkularını en son sınırına kadar taşıyıp her şeyden kuşku duymuşlardır.

¹⁹⁹ Ardıç, a.g.t. s.110.

SONUÇ

Fıtrat üzere dünyaya gelen insan kendisine akıl gibi bir nimetin bahşedilmiş olması sebebiyle düşünme, sorma, sorgulama gibi yetilere de sahiptir. Aklını kullanan birey düşünecek, düşündükçe de kendisine yeni yeni kapılar açılacaktır. Kimi zaman da düşünmek insanı bir çıkmaza sokacak ve birey her şeyden şüphe edecek, sonuca ulaşıncaya kadar da birçok aşamadan geçecektir. İşte bu çalışmada aslında hayatın içerisinden bir kavram olan şüphe kavramı akademik bir biçimde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada şüpheleri ile yaşadıkları döneme vurgu yapan iki büyük düşünür Gazzâlî ve Descartes'in şüphe ve şüphecilik ile verdikleri mücadeleleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Tezimizde belirttiğimiz bilgiler çerçevesinde şüphe kavramı Antikçağ sofistlerinden başlayarak her dönemde filozofların zihnini meşgul etmiş bir kavramdır. Gerek Batı Felsefesi gerekse İslam Felsefesi filozofları şüphe kavramını çalışmalarına dahil etmiş ve zaman zaman uç noktalarda bir şüphecilik yaşayarak dönemlerinde adeta çığır açmışlardır.

Çalışmada İslam felsefesi kolunu temsil eden düşünür olan Gazzâlî, duyuların ve aklın bilgisinden şüphe ederek kendi dönemi için oldukça çarpıcı çalışmalar yapmıştır. Yaşadığı şüphe krizleri sonrasında hem bedenlen hem de ruhen oldukça yıpranan düşünür için şüphe artık bir hastalık halini almıştır. Gazzâlî yaşadığı şüphe krizinden Allah'ın kalbine gönderdiği “nur” sayesinde kurtulduğunu ifade etmektedir. Yaşadıklarını el-Mûnkız mine'd-Dalâl isimli yapıtında ayrıntılı bir biçimde anlatan düşünür akli da kontrol eden bir varlığın olması gerektiği sonucuna varmıştır. Nasıl ki akıl duyuları aşan duyuların üzerinde bir yetidir, akli da aşan daha üst bir şey mutlaka olmalıdır. Bu şeyin iman olduğu sonucuna varan Gazzâlî, şüphe barındırmayan kesin bilginin Allah'ın bilgisi olduğunu söylemektedir. Hakiki varlık yalnızca Allah'tır.

Modern felsefenin önde gelen temsilcilerinden olan Descartes ise “Cogito ergo sum.” yani “Düşünüyorum, o halde varım.” diyerek hem kendi çağında önemli bir düşünce seviyesine sahip olacak hem de bu sözü ile yüzyıllar sonrasına taşınacaktır. Descartes gördüğü rüyaların etkisi ile gönül gözünün açıldığını ve kendisine analitik geometrinin ilkelerinin verildiğini söyleyerek bu konular üzerinde yoğun bir biçimde

çalışmıştır. Yine düşünceleri ve araştırmaları sonucu şüpheyi düşen filozof gerçek bilgiyi arama yoluna girmiştir. Duyular ve akıldan şüphe etmesinin yanı sıra nesnel bir bilim olarak algılanan matematiğin verilerinden de şüphe ederek şüpheciliğini uç bir noktaya taşımıştır. Şüphe krizlerinin sonucunda bilincinin var olduğu yani düşünebilen bir varlık olduğu bilinci ile “Düşünüyorum, o halde varım.” ilkesine ulaşmıştır. Descartes düşünebiliyorsam mutlaka bir düşündürücü de vardır diyerek daha üstün bir gerçeğe ulaşma çabası ile Tanrı'nın varlığına işaret etmektedir. Tanrı'nın varlığı onun için şüphe götürmez bir gerçektir. Descartes'in şüphesi gerçeğe ulaşmak için yapılan planlı ve entelektüel bir şüphedir. Bu nedenle metodik şüphe olarak adlandırılmıştır.

Her iki düşünür de kendi dönemlerinde, farklı farklı toplumlarda ve zaman dilimlerinde aynı konuyu ele almışlardır. Her iki düşünürün de şüpheyi ele alış şekillerinde benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Her ikisi de genç yaşlarda şüphe etmeye başlamış ve geleneksel inançlardan kopmuşlardır. Her iki düşünür de şüphe krizleri geçirmiş ancak gerçek olanı yaratıcının varlığında bulmuşlardır.

Descartes şüpheyi bir amaç değil araç olarak kullanmıştır. Onun şüphesi metodik bir şüphedir. Descartes varacağı sonuçtan habersiz bir biçimde şüphe etmeye başlamışken Gazzâlî varmak istediği amacı önceden bilmektedir. Gazzâlî'nin “nur” fikri ile Descartes'in metodik şüphesinden uzaklaştığı söylenebilir.

Çalışmada her iki düşünürü ayrıntılı bir şekilde ele aldıktan sonra şu noktanın göz ardı edilmemesi gerekir. Şüphe, gerçek bilgiye ulaşma ihtiyacından doğmuş bir kavramdır, yani doğru bilginin olmadığını kanıtlamaya çalışmak değildir.

Hem Gazzâlî hem de Descartes şüpheyi ele alış şekilleri, bu konuyu derinlemesine işlemeleri ile hem dönemlerindeki düşünürlerle hem de kendilerinden sonraki birçok düşünürü örnek teşkil etmişlerdir. Burada bizlere düşen ise dönem şartlarını zorlayarak günümüze üstün eserler ve düşünceler bırakan bu şahsiyetlerin bilimsel yöntemlerini iyice irdelemek ve onların sistemli, disiplinli metodlarını çalışmalarımıza yansıtmasıdır.

KAYNAKÇA

- Akçay, Mustafa, “*Gazzâlî Düşüncesinde Ölüm ve Kabir Hayatı*”, Ekev Akademi Dergisi, 9, (23): s. 85-102.
- Alper, Ömer Mahir, “*Gazzâlî'nin Felsefî Geleneğe Bakışı: O Gerçekten bir Felsefe Karşıtı Mıydı?*” İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, (4): s. 87-107
- Albayrak, Mevlüt, “*Descartes Felsefesi ve Etkileri*”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1994, (1): s. 197-212.
- Altıntaş, Hayrani, “*“el-Munkız mine'd-Dalal” ile “Metod Üzerine Konuşma”, Arasında Bir Benzerlik Var Mıdır?*”, Felsefe Dünyası Dergisi, 1992, (5): s. 24-39.
- Altuner, İlyas, “*Descartes Felsefesinde Kuşkudan Bilgiye Geçiş ve Zihnin Kendini Kavrayışı*”, Beytulhikme An International Journal of Philosophy, 2011/V (1): s. 97-112.
- Ardıç, Tarık Fatih, “*Gazzâlî ve Descartes'te Metodoloji Sorunu*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2000.
- Atay, Hüseyin, “*Gazzâlî'nin Felsefeye Karşı Tutumu*”, 900. Vefat Yılında İmâm Gazzâlî Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 643-652.
- Baitenova, N.J., “*İmam Gazzâlî'nin Hayatı ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri*”, 900. Vefat Yılında İmâm Gazzâlî Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 79-89.
- Bayraktar, Nazım, vd., *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi*, (1. Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2017.
- Çağrııcı, Mustafa, “*Şüphecilik*”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.39, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Çubukçu, İbrahim Agâh, “*Gazzâlî ve Şüphecilik*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1963.

- Darıcı, Alper, “*Descartes’in Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2014.
- Demirli, Ekrem, “*Gazzâlî ve Tasavvuf*”, *Gazzâlî Konuşmaları*, ed. M.Cüneyt Kaya, (3. Baskı), Küre Yayınları, İstanbul, 2012.
- Deniz, Gürbüz, “*Gazzâlî Düşüncesinde Üç Meselenin Evrilmesi*”, 900. Vefat Yılında İmâm Gazzâlî Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.703-712.
- Descartes, Rene, *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*, çev. Engin Sunar, (4. Baskı), Say Yayınları, İstanbul, 2019.
- Descartes, Rene, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın, (16. Baskı), Say Yayınları, İstanbul, 2018.
- Descartes, Rene, *Tabiat Işığı ile Hakikati Arama*, çev. Sanem Sollers, (1. Baskı), Say Yayınları, İstanbul, 2015.
- Descartes, Rene, *Yöntem Üzerine Konuşma*, çev. Afşar Timuçin, Yüksel Timuçin, (3. Baskı), Bulut Yayınları, İstanbul, 2015.
- Erek, İlim Esra, “*Gazzâlî’nin Descartes’e Olan Olası Etkileri Üzerine*”, *Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 2017/2, (10): s.111-126.
- Esenyel, Adnan, “*Descartes ve Hume’de Şüpheli Bilgi Fikri*”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, (24): s.243-263.
- Gazzâlî, *Dâlaletten Çıkış Yolu*, çev. Osman Arpaçukuru, Beyan Yayınları, İstanbul, 2018
- Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, (8. Baskı), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018
- Gazzâlî, *Varlık-Bilgi-Hakikat*, çev. Mahmut Kaya, (3. Baskı), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018

- Gazzâlî, Yaratılış Hikmetleri, çev. Mehmet Akıncı, (6. Baskı), Nefes Yayınları, İstanbul, 2018
- Günay, Hacı Mehmet, “Şüpheler”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.39, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Güneş, Merdan, “Gazzâlî'nin Batı Dünyasına Etkisi”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/1, (1), s.61-85
- Hızal, Neslihan, “Gazzâlî'de Bilgi Sistemi ve Şüpheler”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/14, (26): s.231-234.
- Jaspers, Karl, Descartes ve Felsefe, (çev. Akın Kanat), (1. baskı), İlya İzmir Yayınevi, İzmir, 2005.
- Karlı, Ömür, “Gazzâlî'de Sezginin Anlamı, Konumu ve Sınırı Sorunu”, The Journal of Academic Social Science Studies, 2017: 62, s.497-509.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, “Şüpheler İnkâr İlişkisi”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2004/4, (1): s.57-116.
- Kaya, Mahmut, “Gazzâlî Filozofları Tekfir Etmekte Haklı mıydı?”, 900. Vefat Yılında İmâm Gazzâlî Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.43-51.
- Kayıklık, Hasan, “Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüpheler”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005/1, (46): s.133-155.
- Kutluer, İlhan, “Gazzâlî ve Felsefe”, Gazzâlî Konuşmaları, ed. M. Cüneyt Kaya, (3. Baskı), Küre Yayınları, İstanbul, 2012.
- Öktem, Ülker, “Descartes'te Bilginin Kesinliği Problemi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 40, s.311-332.
- Peker, Hasan, “Dinde Tanrı'yı İdrak İmkânı Bağlamında Şüphelerin Varlık İmkânı Sorunu”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016/3, (4): s.13-41.

- Sadıkoğlu Yolcu, iđdem, “Descartes’te Bilgi ve Doğruluk Problemi”,(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Kırklareli, 2016.
- Sorell, Tom, Düşüncenin Ustaları Descartes, çev.Cemal Atila, (1.baskı), Altın Kitaplar Yayınevi,İstanbul,2002.
- Strahhern, Paul, 90 Dakikada Descartes, çev. Murat Lu, (2. Baskı), Kaya Matbaacılık, İstanbul 1999.
- Şeyh Muhammed el-Yakûbî, Gazzâlî’nin Mektupları, çev. Merve Kelebek, (...Baskı), İnkılâb Yayınları, İstanbul, 2017.
- Terkan, Fehrullah, “Tanrı ve Cüz’ilere Dair Bilgisi”, Gazzâlî Konuşmaları, ed. M. Cüneyt Kaya, (3. Baskı),Küre Yayınları, İstanbul, 2012.
- Uyanık, Mevlüt, Akyol, Aygün “Meşşai Felsefe Eleştirisi: İmam-ı Gazzâlî Örneği”, İslam Felsefesi, ed. İsmail Erdoğan, Enver Demirpolat, (2. Baskı), Lisans Yayınları, İstanbul, 2018.
- Ülken, Hilmi Ziya, “Gazzâlî ve Felsefe”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1955/4, (3-4): s.98-121.
- Vural, Mehmet, “Gazzâlî ve Yöntemsel Şüphe”, Akademide Felsefe Hikmet ve Din , ed. Bayram Ali Çetinkaya, (No.3),Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Zonguldak, 2014.